

A FANARIÓTA URALOM ELSŐ IDŐSZAKA A ROMÁN
FEJEDELEMSÉGEKBEN (1710-ES ÉVEK – 1774)

A románok történetének előző szakasza mintegy 35 éves átmeneti időszakkal zárul. 1683-ban, Bécs ostromával és felmentésével, megkezdődik a török ellenes felszabadító háború – amely egy időre csak egy általánosabb európai háború mellékhadszíntere. 1699-ben a törökkel megkötik a karlócai békét; ez azonban még e térségben sem hoz konszolidációt. 1700-ban megkezdődik a spanyol örökösödési háború; Magyarország és Erdély mellékhadszíntere lesz ennek a háborúnak, de az általános európai bizonytalanság ide is kihat, a háborúba meglepetésszerűen beavatkozó XII. Károly a Moldvával határos területen hadakozik, 1711-ben a cár bocsátkozik harcba a törökkel. A bizonytalanság lényegében csak egy újabb Habsburg–török háború (1716–1718) és az azt lezáró pozsereváci béke (1718) után szűnik meg – addigra már a két román fejedelemségben és Erdélyben is kialakulnak az új uralmi rendszerek.

A bizonytalanság évtizedei a sokfelé való orientáció kényszerű kötelezettségeivel járnak Erdély és a két román fejedelemség számára – eltérő módokon. Erdély is több út közül kénytelen választani. Az 1683 előtti státusz (a laza, 1661 után sem viselt túl szoros török függés) fenntartása – vagy *valamilyen* integrálódás a Habsburg Birodalomba? Az utóbbi lehetőségnek is vannak variánsai: szorosabb kapcsolat Magyarországgal, amelytől 1540 után kénytelen-kelletlen elvált, – amelynek koronája azonban a közjogi alap a Habsburg-uralkodóknak az ország birtoklására – s amelynek közjoga 150 éven át Erdélyétől némiképpen eltérően fejlődött, vagy a lehető különállás tőle? 1683 után rövid időre felmerült a lengyel orientáció illúziója is; hamarosan kiderül, hogy ez nem járható út. A Habsburg–török alternatívában végül is a fegyverek döntenek, s az európai politika egészének alakulása: a Habsburg Birodalom végül is meg tudja tartani magyarországi hódításait és velük együtt Erdélyt is. 1703, Rákóczi Habsburg-ellenes felkelése (a nemzetközi politikában a spanyol örökösödési háború része) 8 évre még vitássá tudja tenni ezt az integrációt, de 1711-gyel Erdély helyzete Európában közel másfél évtizedre tisztázódik: a kis ország a Habsburg Birodalomba integrálódik, a Habsburg-uralkodó a magyar korona jogán birtokolja, de Magyarországtól eltérő kormánya van.

Bonyolultabb a helyzet a két román fejedelemségben. Itt az orientációs lehetőségek száma is nagyobb, s a végeredmény is összetettebb. Itt is (Erdéllyel nagyjából egyidőben, 1684-ben) felmerül a lengyel orientáció gondolata: Petriceicu moldvai és Ghicag havasalmi fejedelem éppúgy Sobieskihez fordul, mint a Miron Costin vezette moldvai bojárság – csak hogy a két fejedelem éppen az uralkodó hatalom megerősítését várná a lengyel főségtől, a moldvai bojárok pedig saját, lengyel nemesi köztársaság-típusú uralmukat. A lengyel orientáció elképzelése azonban itt sem hosszú életű.

Más a helyzet a Habsburg-orientációval. Ott mindkét román fejedelemség óvatos (ahogy Erdély is). Csak mikor már Erdélyben nagyon magabiztosan rendezkedik be a Habsburg-uralom, akkor kínálja fel hűségét Şerban Cantacuzino havasalföldi fejedelem I. Lipótnak, ennek fejében örökös fejedelemségének elismerését, Havasalföld jogainak megerősítését kérve, s még azt is, hogy Moldva is családja uralma alá kerüljön. A töröktől visszaszerzett területeken pedig a lugosi és karánsebesi bánságra, Lippára és más területekre tartva igényt. A Habsburg-válasz 1688 pozíciójából születik: a hűséget elfogadja, ellentételt nem ad. Şerban Cantacuzino így is elindítja követeit Bécsbe a hűségeskü letételére, de előbb hal meg (1688 őszén), mintsem hogy ezek felérkezzenek. Utóda, Constantin Brâncoveanu (az elhalt fejedelem két testvére, Constantin és Mihai Cantacuzio kreál belőle uralkodót, hogy Şerban fiának, Gheorghe-nak trónra jutását megakadályozzák) szintén leteszi a hűségesküt I. Lipótnak – csatlakozása feltételül azonban megfelelő számú császári haderő Havasalföldre érkezését köti ki. Ez azonban késik, úgyhogy Thökölyt 1690-i erdélyi vállalkozására a havasalföldi fejedelem csapatai is elkísérik (közben Brâncoveanu üzenget a Habsburg-kormányzatnak, ezektől a csapatoktól ne tartsanak). A havasalföldi bojárok között továbbra is maradt egy Habsburg-párt, a Habsburg-orientáció azonban nem realizálható. Ugyanúgy nem jönnek létre a végrehajtási feltételei annak az 1691 februárjában Szebenben kötött Habsburg–moldvai egyezségnek sem, amely szerint Moldva fegyveresen lép fel a török ellen, ha a császári seregek elérték Brailát. 1694-ben Constantin Duca felújítja a Habsburg-szövetséget; a dolog a Porta tudomására jut, s Duca-Voda örülhet, hogy a dolog csak fejedelemségébe kerül, s nem a fejébe. Ennek az orientációnak a lehetőségét az 1699-i karlócai béke jó időre lezárja.

1705-től Moldva kapcsolatot tart II. Rákóczi Ferencsel is, kuruc menekültek hosszasan tartózkodnak a fejedelemségben; ez az orientáció azonban rövid életű.

Ha egyelőre nem is sikeres, de más perspektívájú a fejedelemségek orosz orientációja. Itt (érthető földrajzi okokból) Moldva jár előtte. 1698-ban moldvai követ fordul meg I. Péter cárnál; az támogatását igéri az országnak. Az újra fejedelemséghez jutott Constantin Duca most szintén Oroszország védelmét igényli. Poltava után Mihai Racovița fejedelem kapcsolatba lép a győztesrel, orosz csapatokat hív XII. Károly elfogására – Constantin Brâncoveanu denuncálja ezért a Portán; a következmény: török csapat emeli ki fejedelmi székéből Racovițát, s viszi fogolyként Sztambulba. Pedig Brâncoveanu maga sem ellensége az orosz orientációnak. 1698-ban ajánlatszerűen jelzi a cárnak: ha az seregeivel a Dunához vonul, románok, szerbek, bolgárok, görögök, albánok általános törökellenes felkelése robban ki. Az orosz akcióra nem kerül sor; I. Péter azonban 1701-ben és 1702-ben két ízben is védelmet, menedékjogot ígér Brâncoveanu-nak és a Cantacuzinoknak. Igaz, pár év múlva (1707), amikor egy hatalmi harc során Brâncoveanu félreállítja Mihai Cantacuzino spatart (a hadsereg főparancsnokát), épp az ellenzékre került Cantacuzinok fordulnak a cárhoz segítségért. Orosz nyomásra egy másik Cantacuzino (Toma) kapja meg a hadsereg főparancsnokságot, s a Cantacuzino-család további tisztségeket is elnyer. Poltava után viszont ismét Brâncoveanu szövetkezik az Orosz Birodalommal a török ellen. A végkifejtet: Dimitrie Cantemir akciója. Ez a sokoldalú, kiváló szellem már konstantinápolyi tartózkodása idején (előbb kezesként, majd követként él a Portán) elkötelezi magát az ottani orosz követnek, hogy orosz–török háború idején az orosz oldalra áll. Mikor aztán 1710 novemberében (a Porta bizalmi embereként; az vele akarja ellenőriztetni Brâncoveanu-t) Moldva fejedelmi székébe kerül, rövidesen szerződést köt a cárral. Az 1711. áprilisi lucki szerződés hűségesküre kötelezi a cárnak, s arra, ha orosz csapatok vonulnak be az országba, melléjük áll a török ellen. Ennek fejében megkapja utódai számára a moldvai fejedelmi szék öröklését, erős fejedelmi hatalommal. Bojárjai ellenállását letöri, s mikor 1711 májusában Moldvába érkeznek a cár csapatai, melléjük áll. Havasalföldén Constantin Brâncoveanu semleges marad, fölajánlja közvetítését a két birodalom között – a Cantacuzinok viszont egyértelműen az orosz oldalra állnak. A hadseregfőparancsnok Toma Cantacuzino (nagybátyjai, Constantin és Mihai tanácsára) a havaselvi lovassággal a cári hadsereghez csatlakozik, részt vesz Braila bevételében. Rövid életű siker: a török előhad a Prutnál megveri Cantemir seregét, majd a török csapatok bekerítik I. Péter hadait, az békére kényszerül (benne

Azov átadására). Dimitrie Cantemir Oroszországba menekül, ott él még 12 évet, szellemileg rendkívül termékeny, politikailag eredménytelen emigrációban. Az orosz orientáció egyelőre nem hozott eredményt.

S természetesen van az egész időszak alatt török orientáció is: vagy úgy, hogy a fejedelem igyekszik érdemeket szerezni a Portán (Brâncoveanu elfogattja Racovițát), vagy úgy, hogy a bojárok tartanak irreálisnak valamely törökellenes elképzelést (Constantin Cantacuzino Havaselve Habsburg-kapcsolódását, a moldvai bojárok – a fejedelmi méltóság örökölhetősége és saját hatalmuk visszaszorítása miatt is szembefordulva a lucki szerződéssel – nem vesznek részt Dimitrie Cantemir katonai akciójában a cári seregek mellett), vagy egyszerűen valami politikai tehetetlenségierőtől „hajtvva” nem vállalva a megszokottól való elfordulás kockázatát. Egyelőre nekik lesz igazuk.

1711-gyel, a szatmári békével és I. Péter vereségével érdemben véget ér a két román fejedelemség számára is ez a különös, több évtizedes vibrató-játék, amit az orientáció-keresés jelent. Moldvában Dimitrie Cantemir elmenekülése után megkezdődik a fanarióta-uralom; Havaselvén még hátra van a két felvonásos, véres utójáték. Előbb az (egyébként rokonsági és sógorsági szálakkal sokszorosan összefűzött) Brâncoveanu- és Cantacuzino-család kerül szembe életre-halálra egymással; a Brâncoveanuk buknak, a 26 éve uralkodó Constantint és 4 fiát a Portán kivégzik. A fejedelmi székbe Ștefan Cantacuzino (a nagy tekintélyű Constantin fia) kerül – két évre, amikor ő maga, apja éa Mihai nagybátyja árulás (Habsburgszövetség) gyanújába kerül és a török mindhármukat megöleti.

Marad tehát a török uralom Havaselvén és Moldvában – az integráció megerősödik.

A Porta 1711 után a korábbinál határozottabban kívánja kézben tartani a két román fejedelemséget. A fejedelmek és nagybojárjaik sokféle való hajladozása hatalmi érdekeit veszélyezteti ezeken a békekötésekben mégiscsak megtartott területeken; s a 17. század végi nagy háboúban elvesztett magyarországi területek jövedelmeinek és szolgáltatásainak pótlására a két román fejedelemséget is erősebben kell igénybe venni. Konstantinápolyt élelmezni kell, erre a célra Havasalföld és Moldva élelmiszer termésének egy részét monopolisztikusan vásárolják fel. Ehhez kell olyan uralmi rendszert kialakítani ezeken a területeken, amely éppen az uralkodó fokozott instabilitásával biztosítja a török uralom stabilitását. Ehhez szükségese a Porta által *kinevezett, sűrűn változtatott*, de ugyanakkor a két

vazallus-országot megfelelően elkormányozni tudó – s elsősorban a török uralmi rendszerhez, s minél kevésbé a helyi erőkhöz kötődő – uralkodó.

S kell persze bizonyos külpolitikai stabilitás is. Ami ezt az utóbbit illeti, az 1768-ig többé-kevésbé megvan – bár ami az 1768–1774-i orosz–török háborút lezáró Kücsük-kajnardzsi békében hirtelen kerül a felszínre, az már hosszú ideje érik.

Az európai politika számára a Török Birodalom ezekben az évtizedekben lényegében mellék-szintér. A 18. század vezető európai hatalmát, Angliát egyelőre nem túlzottan érdekli ez a terület; nem tesz többet a francia diplomáciának a Portán gyakorolt hegemóniája ellen, mint hogy rokonszenvel kíséri Oroszország sikereit, amelyek némileg ellensúlyozzák a francia hegemóniát; a Kücsük-Kajnardzsi megelőző két évtizedben pedig leköti indiai gyarmatbirodalma kiépítése, észak-amerikai harcai Franciaországgal, 1773-tól az amerikai függetlenségi háború. Még kereskedelme is sokkal kisebb a Török Birodalommal, mint az e tekintetben hegemon szerepet játszó Franciaországgal. Franciaország azonban távoli szövetségese; lényegében változatlanul a Habsburg Birodalom sakkban tartására szolgál neki a Porta, maga is Nyugat-Európában és Európán kívül lévén elsősorban érdekelve.

Marad tehát a színen egy másodrangú nagyhatalom, az osztrák Habsburgoknak a spanyol Habsburgok birtokainak bizonyos részeivel egy időre megerősödött birodalma és egy lassanként nagyhatalommá erősödő óriási területű állam: Oroszország. Az osztrák Habsburgok birodalma, amely a korábbi évtizedekben a tengeri hatalmak (Anglia és Hollandia) legfontosabb (bár amazoknak alárendelt jelentőségű) szövetségese Franciaország hátában, 1711 után csak rövid ideig tud ügyesen élni az 1714 után megerősödött helyzetével. Az 1716–1718-i török háborúban ugyan alaposan megveri katonailag meggyengült ellenfelét, s elnyeri tőle a Bánátot, a Dunától délre szerbiai (és boszniai) területeket és Havasalföldnek az Olttól nyugatra elterülő részét, Olténiát – de ez a Birodalom utolsó délkelet-európai gyarodása korszakunkban. Ezt a háborút a Habsburgok még Oroszország nélkül vívják; a harcok idején a moldvai érsek és a két Sturdza Oroszországba menekül, s az emigráns Dimitrie Cantemir-hoz fordul, aki I. Pétertől kér fegyveres moldvai beavatkozást. A cár nem mozdul. Oroszország súlyát a további évtizedek szerencsétlen Habsburg-diplomáciája s a rossz felfegyverkezett és ellátott, elaggott tábornokoktól vezetett hadsereg szétesése növeli meg e térségben. 1725-ben a Habsburg külpolitika elfordul az angol–holland szövetségtől és Spanyolországgal keres szoro-

sabb kapcsolatot. Az új orientáció során köt 1726-ban kölcsönös segélynyújtási szerződést a Habsburg Birodalom Oroszországgal – hogy, újabb szerencsétlen lépések után, 1729-ben a csaknem teljes külpolitikai elszigeteltségben álljon ott, az egyetlen orosz szövetséggel. Több éves diplomáciai kampánnyal eléri ugyan az elszigeteltség áttörését a legfontosabb kérdésben, a Habsburg-dinasztia nőági örökösödését biztosító Pragmatica Sanctio európai elismertetésében – ennek a „sikernek” értékét majd 1740 után, az osztrák örökösödési háborúban lehet leméni. Addig: „vesztett csaták, csúfos futások” – az 1733-ban kirobbant lengyel trónöröklési háborúban a Habsburg Birodalom gyakorlatilag egyedül áll szemben Franciaország, Spanyolország és a Szárd királyság koalíciójával, egy szétesőben levő hadsereggel, amelyen még Savoyai Jenő *egykori* legfőbb hadvezéri erényei, a rendkívüli szellemi és fizikai bátorság is aligha lendítenének – ha a herceg nem hetvenen túl járó aggastyán. Az eredmény: Nápoly és Szicília elvesztése – a Birodalom 1714-ben, illetőleg 1718-ban elnyert pozíciójának alapos meggyengülése. S a vesztett háborút még éppen hogy sikerült előzetes békekötéssel lezárni (1735 őszen), amikor a Habsburgok hagyják magukat belerángatni egy újabb (számukra 1737–1739-i) török háborúba. Közben Savoyai Jenő, immár vesztes hadvezérként meghal 1736 tavaszán, kreatúrái, a Habsburg-seregek vezérei csatát csata után vesztenek el, a háború végén oda a Dunától délre eső korábbi hódítások és Olténia – és alaposan oda a román fejedelemségek politikai elitje előtt a Habsburg Birodalom presztízse. A további évtizedek sem a Habsburgoknak dolgoznak a román fejedelemségekben: leköti őket az ismét csak súlyos veszteségekkel járó osztrák örökösödési háború, majd egy évtizeddel később a hétéves háború. Óhatatlan tehát, hogy Oroszország súlya nőjön meg a térségben; nemcsak azért, mert az 1736–39-i háborúban bizonyos mérsékelt sikereket ért el. A román fejedelemségek vezető elitje, s még inkább egyháza számára szimpatikussá teszi a közös ortodox hit. Román egyházi tisztségviselők (mint Gavril Callimachi moldvai érsek vagy a később, 1769-ben Bukarest elfoglalásánál vitézkedő Nichifor argesi archimandrita, vagy Damaschi egumen) kapcsolatokat tartanak fenn Oroszországgal. A világi elitnél szintén nyomon kísérhetjük az orosz kapcsolatokat. Moldvában a fanarióta-ellenes bojár-párt vezetői, Dimitrie Cantemir két unokaöccse, Constantin és Dumitrascu Cantemir; 1736-ban mindketten Oroszországba menekülnek, s az orosz oldalon vesznek részt a háborúban (Constantin brigádtábornokként, csakúgy, mint a lemészárolt Ștefan Cantacuzino havaselvi fejedelem fia, Constantin Cantacuzino; talán ők voltak az orosz

kormányzat moldvai, ill. havaselvi fejedelem-jelöltjei is). 1739 után is megmaradnak a román bojárok orosz kapcsolatai: Havasalföldén most Párvu és Mihai Cantacuzino tart ilyeneket, Moldvában Milo, Palade és Anastasă Lupu köre: Gavrilița spătar, Petre Duca sorocai porkoláb, Andronache postelnič. Anastasă Lupu 1738-ban még Bonneval és az orosz kormányzat között is közvetít, amikor a franciából előbb Habsburg-tábornokká, majd török pasává lett nagystílű kalandor félretolva érzi magát a Portán és Oroszországba kíván menekülni.

Mindez nem jelenti azt, hogy a Habsburg Birodalom teljesen elvesztette volna súlyát a román fejedelemségekben. Erdély közel van, a Habsburg Birodalom biztonságos jogrendje vonzó bojárnak és nagykereskedőnek egyaránt, az üzleti kapcsolatok szorosak a Kárpátok két oldalán élő üzletemberek (gyakran testvérek vagy sógorok) között – de a helyzet Oroszország javára változik.

*

Lássuk most közelebbről azokat, akik a Porta bizalmából jó egy évszázadon át Havasalföld és Moldva fejedelmi méltóságát viselik: a fanariótákat.

A Fanar Konstantinápoly egy városrésze; annak a szűk elitnek a lakóhelye, amely évszázadokon át visz valamilyen külügyminiszteri (vagy külügyminisztériumi államtitkári) szerepet a Portán, mint a diván, vagy a kapudán-pasa (flottafőparancsnok) főtolmácsa. A döntéseket a török főméltóságok hozzák; előkészítésük és végrehajtásuk a főtolmácsok feladata. Görögök, bár akadnak köztük elgörögösödött románok is (a Racovița, Callimachiak). „Graecia capta ferum victorem capit” – ez a folyamat Konstantinápoly eleste után játszódik le másodszor. A görög vezető elit egy része a helyén marad, műveltsége, évszázadok (vagy évezredek) során kifinomult intellektusa szükséges a mégannyira katonai alapokon nyugvó Birodalom igazgatásában is. A Török Birodalom vezető elitje egyébként is etnikailag igen tarka. Nem szólva most az albán (Köpriliek), francia, stb. hadvezérekről, ott vannak az olasz hadmérnökök, a kormányzati pozíciókba emelkedett zsidók (a 16. század végi naxoszi herceg) és mások – semmi csodálatos nincs abban, ha ennek a vezető elitnek jócskán vannak görög elemei is. Egyébként: mutatis mutandis, ugyanilyen etnikai társaságok a kor valamennyi nagy birodalmának uralkodói udvara. Emlékezzünk a Habsburg Birodalom vezető elitjének az összetételére: a kormányzat vezető

alakja az olasz születésű, francia neveltetésű Savoyai Jenő, aki azután Habsburg-szolgálatban éli le felnőtt életét; rajta kívül ott vannak a III. Károly spanyolországi veresége után vele együtt a Habsburgok ausztriai birodalmába húzódott spanyolok, francia, angol emigránsok, a Német Birodalom nyugati területeiről beköltözött, frissen rekatolizált nagy tehetségű kormányférfiak (ezek első, Lipót alatti hulláma vetette Bécsbe Strattmant és Seilemt, későbbi osztrák főkancellárokat – de utánuk is érkeztek Bartenstein és Wiesenhütten-jelentőségű személyiségek), író és dán tábornokok (a Habsburg Birodalom első „szakosított” külügyminisztere, egy arisztokrata dán tábornok fia) – nem is beszélve a Habsburg Birodalom különböző népelemeinek részvételéről ebben a vezető elitben (osztrákok, csehek, magyarok stb., vagy olyan különleges sorsú személyek, mint az észak-olasz arisztokratából már cseh nagyúrrá vedlett Colloredo). Az Orosz Birodalom vezető elitjének tarka összetétele is ismert: ott vannak az uralkodó kíséretében a német hercegségekből érkezettek, de balti-németek, svédek is vannak. Ismételjük: nincs semmi különös a Török Birodalom vezető elitjének etnikai tarkaságán, még kevésbé azon, hogy a nem-török elemek között elsősorban a görögök kapnak szerepet.

Az szintén nem meglepő, hogy a Fanar kaparintja meg Havasalföld és Moldva fejedelmi tisztét, jó egy évszázadra. Ortodoxok ők is, mint a fejedelemségek lakói; a két országban a török vazallusság korábbi évszázadaiban is erős volt a görög befolyás – kereskedőké és bojárságra jutottaké egyaránt. (Havasalföldön az 1716-ot megelőző közel fél évszázadban a görög származású Cantacuzinok uralkodnak, fejedelmi tisztséggel vagy anélkül – Constantin Brâncoveanu évtizedeiben is lényegében az övék a hatalom, kisebb zavaroktól eltekintve. Moldvában sem lényegesen kisebb a görögök súlya a politikában.)

A Fanar nem túlságosan széles kör; a korszak végén is mindössze ötven-egynéhány család. (Mikor 1819-ben a Porta összesen négy családra szűkíti azt a kört, amelynek tagjai elnyerhetik a román fejedelmi tisztségeket, további 50 családot tart kárpótlandónak kirekesztésük miatt.) Ez a szűkkörűség azonban nem jelent állandóságot a tisztségben, még kevésbé dinasztiák kialakulását. A Porta, a korábbi gyakorlatnak megfelelően tetszése szerint mozdítja el, vagy nevezi ki a fejedelmeket, ezen csak Kücsük-Kajnardzsi után történik majd változás. Egy-egy személyt (ha – s ez majd nem általános gyakorlat – élve megússza a leváltást) bizonyos idő után újra kinevezhetnek; akár többször is – és nemcsak a két ország valamelyikébe. Áthelyezhetik őket Havasalföld fejedelmi székéből a moldvaiba és viszont.

Constantin Mavrocordat, a Kücsük-Kajnardzsi előtti kor legtehetségesebb fanarióta uralkodója, 1730 és 1769 között hat ízben Havasalföld, négy ízben Moldva fejedelme — az a különös, hogy eközben még érdemi intézkedésekre is van módja és kezdeményező kedve.

A fanarióták tudniillik nem valamilyen nyers keleti despoták. Egykori bizánci császári családok leszármazottjai is akadnak közöttük; nem egy közülük (elsősorban talán a két Mavrocordat, apa és fia, Nicolae és Constantin) nagy műveltségű (Nicolae, 1716 után, szebeni hadifogságában, egyenesen „alkotó entellektüellnek” bizonyul, Cicero De officiis-a nyomán filozófiai művet ír), a portai főtölmácság révén megvan a politikai áttekinthető készségük és szímatuk (génjeikben örökölten és friss tapasztalatok alapján egyaránt). És (valami újfajta proconsulokként) nem érdekli őket más a két fejedelemségben, mint a hatalom és a minél gyorsabb és erőteljesebb meggazdagodás. Aligha van a korszak Európájának uralkodó garnitúrája (hisz a fejedelmek garnitúrájuk jelentős részét is magukkal hozzák Konstantinápolyból, vagy előző fejedelemségükből), amely távolabb lenne annak az országnak valódi érdekeitől, amelyet kormányoz, mint a fanarióták és apparátusuk.

Proconsuli tartományok a Birodalom egy határvidékén, ahol azonban a török uralom közvetlenül is érzékelhető. A két fejedelemség változatlanul adózni köteles a Portának. Az alap-adó, a harács összege változó: Havaselvéen 1700-ban 273 zacskó pénz, 500 lei-ével számolva zacskóját, kb. 136 500 lei. Ez az összeg az 1723–1738-i másfél évtizedben 380 zacskóra (190 ezer lei-re) emelkedik; 1739-ben, a Habsburg–orosz–török háború végén ugrásszerűen megnő 580 zacskóra, onnan már csak lassacskán emelkedik: 1745-től 615, 1768-ban 619 zacskó. Moldva harácsa 1712-ben 240 zacskóról indul, aztán 1714-re 133 zacskóra, 1724-re 120 zacskóra esik vissza. Az 1740-es évek közepén ott is magasra szökik (450 zacskóra), hogy aztán 130 zacskónál állapodjék meg, a havasalföldinek kevesebb, mint az egynegyedén. Nagyjából egyforma a két ország egy török mellékadója, a bajrámi peskes (a fanarióta uralom első évtizedeiben 60–75 ezer lei). Ezek a *közvetlen* adókon kívül óriási tételt jelentenek azok a törököknek fizetendő összegek, amelyek a fejedelmi tisztség megszervezésével és megtartásával kapcsolatban hárulnak az uralkodókra — s amit ezek persze tovább raknak az adózók vállaira. A fejedelmi tisztségek portai árfolyama a 18. század közepén 1300–3200 zacskó pénz (a nagyobb harácsot fizető ország, Havasalföld harácsának 2–5-szöröse). Ehhez tudni kell, hogy az 1730-as évektől Moldvában 34 év alatt 15, Havaselvéen 38 év alatt 18

fejedelem-változás történt. A fejedelem azonban évenként és három-évenként köteles fizetni a Portának tisztében való megerősítéséért. Az évi megerősítési díj összege legalább 250 ezer lei; a háromévenkénti 2500 zacskó pénz (= 1,25 millió lei). S ha a fejedelem megmakacsolja magát és nem fizet, könnyen egy görög szigetre kerül száműzöttként, és szabadulásáért fizetheti ki azt az összeget, amit fejedelemségében való megerősítéséért sajnált. Az 1740-es évek közepétől (amikor a harács egyébként is hatalmasan emelkedik) jön szokásba a dzsajdzse nevű évi adó magának a szultánnak (kb. 500 ezer lei), ugyanakkor a nagyvezérnek járó évi 125 ezer lei. Mindehhez járulnak még a portai főtölmácsoknak juttatott ajándékok, a román fejedelemségekben járó török hivatalos személyiségek ellátása (ami azzal a megaláztatással is jár, hogy Havasalföld, vagy Moldva fejedelem lovászyerekként tarthatja a török méltóság kantárszárát, és meg kell, hogy csókolja a lábukat); nem csodálatos, ha mindent egybevéve Havasalföld évi török adója 2,6 millió leire megy fel (Moldvát azzal a jó 200 ezerrel kevesebb, amennyi a két ország harácsának eltérése).

Ezzel azonban még nem értünk végére azon terhek felsorolásának, amelyeket a török uralom rak a két országra. Szerepet kell vállalniuk Konstantinápoly gabona- (búza- és árpa-) ellátásában. Moldvából évi 7500–8000 tonna búzát, Havasalföldről közel 11 ezret kell szállítaniuk, árpát kb. e mennyiség felét – kényszerárfolyamon. A szállítások a század első harmadában-felében Trapezunt környéki kereskedők kezében vannak; ezek a megfélemlítés eszközeivel dolgoznak, hogy igen olcsón vásárolhassanak. Havasalföldről 1733-ban, Moldvából a század közepén sikerült kitiltani őket, a búza- és árpa szállítmányok ára azonban továbbra is a kényszerárfolyamhoz igazodik. A másik fő kényszer-exportcikk a juh; csak Moldvából évi 2–300 ezer juh kerül így Sztambulba. Időnként a fejedelemségek egész élelmiszerexportját monopolizálja a Porta, ezzel szinte rákényszerítve az országokat a nagyarányú csempészet kifejlesztésére. A Duna vonalát biztosító török várak (Braila, Giurgiu stb.) fenntartásához épületfát köteles szállítani a két ország. Háború (vagy akár csak háborús veszély) esetén a török hadak ellátásában kell részt vállalniuk.

Mindezen túl ott vannak a délvidéki várak törökjeinek túlkapásai is. 1711 után a brailai törökök (mintegy megtorlásul azért, hogy Toma Cantacuzino részt vett Braila elfoglalásában) Jalomita megyében falvakat vesznek birtokukba, majd megbízottaikkal szedetik fel a tizedet és a halászati vámot. Stefan Cantacuzino ugyan visszaszorítja őket, de a fanarióta uralom beköszöntésével ez a jelenség általánossá válik a Dunánál: nemcsak

a brailai törökök foglalnak már földet, hanem a giurgiuiak, a ruszcsukiak, sistoviak, nikápolyiak és viddiniek is, egész falvakat telepítenek oda. Ezt a jelenséget csak 1756 után sikerül némileg visszaszorítani: akkor tudniillik az egiptomi zavarok miatt onnan megáll a gabonaexport Konstantinápolyba, a Porta számára megnő a román fejedelemségekből való élelmiszerszállítás jelentősége, úgyhogy a szultán visszaadhatja a délvidéki törökökkel az elfoglalt területeket, és a jövőre is eltiltja az ilyen foglalásokat. Pár évig, ha van hatása a rendelkezésnek; akkor minden újra kezdődik.

Ami különösen megszégyenítő a fejedelemségek lakóira: a törökökkel vegyes ügyekben való bíraskodás. Ebben a kérdésben tudniillik az iszlám türelmetlen: súlyos bűnnek tekinti azt, hogy egy muzulmán felett keresztény bíró ítélkezzék. A megoldáshoz egy ugyanolyan megalázó intézmény léte segíti hozzá a fejedelemségeket: a divan-effendi tiszttsége. A divan-effendi török, vagy legalábbis muzulmán tisztviselő a fejedelem mellett, annak pénzén. Kezdetben a fejedelem titkára, később érdemi funkciója az uralkodónak a Portával szembeni hűsége ellenőrzése lesz. Ez a fejedelmi kincstárból tartott „hivatásos feljelentő” s más, a fejedelemségben tartózkodó törökök ítélik meg törökök és hazaiak pereit. De olyan szultáni rendelkezés is ismeretes, amely az ilyen pereket egyes Duna-menti török várak (Braila, Giurgiu) kádijai elé utalja. Arra az eshetőségre pedig, amikor török katonaság túlkapásai ellen kell bírói eszközökkel védelmet leltni, a fanarióta-kor egy különleges megoldást talál: *török* fegyveres egységet tartanak a török csapatok rablásainak megakadályozására s az ilyesmi-ben vétkes törökök megbüntetésére, egy besli-agaszi vagy turnadzsi-basa parancsnoksága alatt; a vétkes törököt most már török tiszt ítéli el, esetleg ki is végeztetve.

Ez a török uralom, óriási adójával, élelmiszer-monopóliumaival, határvidéki túlkapásaival és az ország minden rendű és rangú lakosának megfélemlítésével (az ingyen élődségre jött pasa kengyelét fogó és lábát csókoló fejedelemtől a török alattvalókkal folytatott pereiben a török székhely kádija elé járulásra kötelezett érseken át a legkisebb adófizetőig), amelyet a két fejedelemségnek el kell szenvednie, el kell tartania. Kik szenvedik és kik tartják el?

Gazdag földű, de kevés népű, szegény országok. A népesség számát csak becsülni lehet ebben a korban, a mai román történetírás szerint Havas-elvéé : 746–1774 között nem sokkal van túl a félmillión. Tekintetbe véve azt, hogy egyrészt Sulzer is kb. ilyen lélekszámot ismer, másrészt a két fejedelemség népességére a 19. század elejéről rendelkezésre álló, immár

elég reális adatokat (1803-ban Moldva népessége 700 ezer fő, 1811-ben pedig a két fejedelemség együtt 1,6 millió), a Havasalföld és Moldva között a fanarióta korszak végén fennálló 9:7 lélekszamarányt a 18. században is érvényesnek véve, a két fejedelemség lélekszámát a 18. század közepén-harmadik negyedében együttesen 1 milliónál valamivel kevesebbre tehetjük. (Erdély lélekszáma a II. József kori népszámlálás idején kb. másfél millió.) A lélekszámot „segít” alacsony szinten tartani a két ország hadszíntér-, ill. felvonulási terület jellege (1716–1718, 1736–1739; de közben is vannak háborús válságok, amelyekben már megindul a török seregek mozgása – s egyben a népesség is a seregek útjából). A hadjáratok még külön is hozzásegítenek a század pusztító járványainak terjesztéséhez. Ez a helyzet (s méghozzá a jobbágy-nép röghöz kötött része helyzetének erős romlása a 18. század elején – a mai román történetírás a rabszolgaság felé haladást emlegeti erről szólva) az állattenyésztés túlsúlyának konzerválásához vezet a mezőgazdaságban: az állattenyésztő könnyebben vonul tovább előnyösebbnek ígért területekre, más birtokos földjére és esetleg védelme alá, mint a földművelő. Miközben a bojárok erősítenék a röghöz-kötést, a fejedelemségek jobbágnépe egy futásban van. Oltániában a két évtizedes Habsburg-uralom kezdetén 977 helységnek jó egyötöde, 201 falu pusztta. Az igazi nagy futás azonban az újabb, 1736–1739-i háború után jön. A harácsot Havasalföldön jó másfélszeresére, Moldvában pedig éppen 3,5-szeresére emelik, majd megjelenik a magának a szultánnak és a nagyvezérek fizetendő adó, sűrűek a fejedelem-változtatások, ismeretes terheikkel; a jobbágy-nép most már százezres nagyságrendben szökik külföldre (Pietro Businello szerint csak 1744–1746-ban Havasalföldéről 20 ezer család vándorolt ki; Constantin Mavrocordat azzal az érveléssel kéri az adó mérséklését a Portától, hogy az 1749-et megelőző években 60 ezren vándoroltak ki onnan. Erdélyben, ahol már ezekben az években is többé-kevésbé megbízható statisztikai források állnak rendelkezésre, egyes területeken kimutatható a román népesség számának olyan hirtelen felszökése, amely csak bevándorlási többletből származhat). Constantin Mavrocordat „jobbágy-reformja”, a jobbágy röghöz-kötésének eltörlése, lényegében nem más, mint annak tudomásulvétele, hogy szinte nincs már kit röghöz kötni.

Maradt tehát az állattenyésztés a mezei gazdaság uralkodó ágának – s egyben a két fejedelemség fő exportcikk-termelőjének (ami tudniillik a *szabad* exportot illeti). Moldva legfontosabb állattenyésztési (és egyben állatexport-) terméke a ló; különösen a poroszok vásárolják hadsere-

gük számára. A hátszó ára az 1740-es években fölmege 30 lei-ig, ami több egy pár jó ökör áránál, kb. azonos 4 tehénével. Havasalföld makkos erdeiben a sertésenyésztésnek vannak jó lehetőségei; külső piacot ennek elsősorban Erdély biztosít. A juhtenyésztés piacra vihető részét jórészt a sztambuli kényszer-export viszi el. Exportlehetőséget biztosít a méhészet is: a méheket eltartják erdő-mező virágai, a méz és viasz pedig keresett cikk a külföldi piacon is. 1763-ban 670 ezer méhkasról tudnak Moldvában; tulajdonmegoszlásuk akkor is hasonló lehet a századvégéhez, amikor Andreas Wolf méhészeti szakkönyve szerint egy-egy moldvai nagybirtokon 3–6 méhes van, 500–1000 kassal, de vannak bojárrok, akiknek 5–6 ezer méhkasa van, s az igazi nagy méhtenyésztők (Çantacuzino, Deleanu nagy lofogát) birtokain akár 12 ezer is.

A földművelés másodlagos jelentőségű a román fejedelemségek agrár-gazdálkodásában – még a megművelt földterületek igen jelentős része is közvetlenül az állattenyésztést szolgálja ki: kaszáló. A jobbágy-szolgálatokban a szénakészítéssel kapcsolatos munkák a 18. században nagyobb szerepet játszanak, mint a gabonatermeléshez kapcsolódók. Ami szorosabban vett szántóföldi művelés, azt jórészt még parlagoló gazdálkodással végzik: az eke (vagy kapa) alá fogott földet 8–10 évig használják, s aztán 10–30 évre parlagon hagyják pihenni az addigra kiért földet – az agrármélesség folytonos, jórészt kényszerű mozgásban létének ez a művelési mód felel meg legjobban. Ahol már nyomásokra, vagy fordulókra osztják a határt, ott a kétnyomásos rendszer divik. Két részre osztják a szántóterületet, s váltakozva egy évre művelésre fogják, egy évig pihenni hagyják, az ugaron levőt járja az állatállomány, természetes trágyázással javítva föl annak termőerejét. Szántani a 18. század vége felé is hat ökörral szántanak. Az elvetett gabona a két-háromszorosát hozza termésül. Ez is indokoltá teszi, hogy erősen teret hódít a kukoricatermelés: kis területekről ellátható a család szükséglete, s akkora darab földet, amely elég egy család élelmezéséhez, viszonylag könnyű szível lehet otthagyni, ha török, adószedő vagy bojár elől tovább kell menekülni. (A mai román történetírás a török kizsákmányolás elleni védekezés egy formájának tekinti a kukoricatermelés favorizálását; kukoricát tudniillik a Porta nem igényel, csak szemes gabonát. Erdély azonban nem szolgáltatott gabonát a töröknek, 1720 táján mégis kormányhatósági intézkedésekkel kívánták megakadályozni a kukoricatermelésnek a gabonatermelés rovására való terjedését. Kézencfőbbnek tartjuk saját magyarázatunkat.) A földművelés élelmeszerhozama így is olyan kevés, hogy rossz időjárás, elemi csapások esetén

az éhínség fenyegeti a román fejedelemségeket. Havasalföldén a fanarióta-uralom első kb. fél évszázadában több ízben van éhínség, többnyire évekre (1718–1719, 1726, 1730, 1737–40, 1746–49).

Ha a kukoricatermelés az elsősorban állattenyésztő paraszt-népet nem fogja vissza a továbbvándorlástól, a növénytermesztés egy másik ága, a szőlőművelés erősen köti. Bortermelése pedig van a fejedelemségnek, elsősorban a már hagyományos borvidékeken (Odobești, Cotnari stb.). Ez a mezőgazdasági ágazat magas haszonnal dolgozik; a 18. század közepén egy hektár szőlő után a haszon (a szállítást és a munkaeszközök – jelentéktelen – amortizációját nem számítva) évi 63–65 lei, három pár ökör ára. A bornak pedig van piaca: belső is (bojár és a kolostor egumenje egyaránt kikocsmároltatja borát), külső is (Erdély jócskán vesz fel moldvai és havas-elvi bort; ott a fejedelemségekbeli fanarióta-korszak első éveiben hosszas vámpolitikai viták folynak a Kárpátokon túlról való borbehozatal körül).

Az erősebben földművelő országokban a ruházkodási szükségletek miatt annyira fontos kender- és lentermelés viszont jelentéktelen a fejedelemségekben; a parasztnép erdélyi kender- és lenkészítményeket vásárol.

Kiket tart el közvetlenül ez a mezőgazdaság, és milyen elosztásban? Kísérreljük meg áttekinteni egyházi és világi földbirtokosok, szabad parasztok, jobbágyok és rabszolgák olvasóink számára talán különlegesként ható rendjét.

A magyar olvasó hozzászokott már ahhoz a tényhez, hogy a „magyar nemes” fogalmába valami más tartozik, mint a nyugat-európai nemesébe. A magyar nemesség az 1848 előtti Magyarország népességének kb. 10%-át tette ki – ennek a tömegnek azonban kb. 90%-a kisenemes volt. A nyugat-európai nemes birtokai méretét tekintve jóval feljebb kezdődik, mint ahol ez a 90% végződik, valahol már a magyar benepossessiunátus kategóriája alsó részében, a 6–700 holdas birtok körül. A román bojár megint más valami; nem kelet-közép-európai nemes (ennek a kategóriának a régi Magyarország és Lengyelország nemessége a reprezentáns), de nem is nyugat-európai. A kelet-közép-európai nemesség mégiscsak *rendekké* érik; a román fejedelemségekben a rendiségnek ismeretesen csak a csírai jelentkeztek, s a fanarióta-kor éppen nem alkalmas e csírák továbbfejlesztésére. A bojár-sághoz való tartozás e korban is nem jelentéktelen mértékben a függvénye a központi államhatalomhoz való tartozásnak – és a kelet-közép-európainál aránytalanul kevésbé nyugszik örökletes, írásban rögzített jogokon. Amikor az olténiai Habsburg-uralom első éveiben a kormányzat négy ottani nagybojár-tanácsosa osztályozni kívánja a bojár-ságot, három

(összetett) kategóriába sorolja őket: 1. régi nemzetségek tagjai, akik fő-tisztségeket viselnek, továbbá tisztségeket nem viselő gazdagok, 2. kisebb bojárok (boiernași); közülük régi nemzetségekből származó, de második vonalbeli tisztségeket viselő személyek tartoznak, továbbá ilyen nemzet-ségeknak tisztségeket nem viselő tagjai, rajtuk kívül a vagyonuk, jobba-gyaik és cigány rabszolgáik száma alapján nemrég közé fogadott szemé-lyek, s végül jelenlegi tisztségviselők. A bojárok harmadik kategóriája az olténiei Habsburg-tanácsosok szerint azok, akik se a parasztok, se a tulaj-donképpeni bojárok közé nem tartoznak (nem a parasztokkal együtt adóz-tak, más közterheket sem viseltek velük együtt). Ennek a bizonytalan kép-letnek akart Constantin Mavrocordat a maga fanarióta racionalizmusával határozottabb vonásokat adni (1741). Reformja a *tisztségviselést* teszi meg a bojárság egyetlen kritériumának, a korábbinál is erősebben eltávolítva a bojár fogalmát a kelet-közép-európai nemesétől. A tulajdonképpeni bojárokat két osztályba sorolja. Az elsőbe a nagybojárok kerülnek, a báni tiszt viselőjétől a clucer de arie-ig. (Jegyezzük meg: a tisztségeknek ez a skálája jóval szélesebb azokénál, akik tisztük révén a fejedelmi tanács tagjai.) A második csoportba a többi tisztségviselők tartoznak. Ezt a két alapkategóriát egészíti ki további kettő: a nagybojárok fiai (a neamuri) és a többi tisztségviselők leszármazottai (a mazili). E két utóbbi kategória tagjai is élveztek bizonyos adómentességet. Ezt a meglehetősen kicsiny számkeretet a későbbiekben növelték, tisztségek megkettőzésével vagy ép-pen megsokszorozásával (Matei Ghica havasalföldi fejedelemsége idején, 1752–1753-ban a görög Alexandru Suțu postelnic három hónap alatt 30 stolnic-ot, 20 paharnic-ot és 50 serdar-t kreált fejenként 10 rőf sző-vetért). Moldvában a bojár-kategóriák kialakulásának Constantin Mavro-cordat ottani 1734-i adóreformja volt az alapja. Itt is a tisztségviselés volt a bojár-rang elsődleges kritériuma, Moldvában azonban nem volt ilyen erő-teljes a tagolódás. Ott a tisztségviselőknek a nagy logofattól a harmadik logofatig terjedő csoportja tartozott a bojárok első kategóriájába; a máso-dikba (itt ezt hívták neamuri-nak, vagy aleși-nek) a kisebb tisztségek vise-lői, akik régi bojár családból származtak. A tisztségviselő bojárok száma azonban még a fanarióta-kor végén sem éri el Havaselvén a 600-at; ez az össznéesség kb. 0,35%-a. Ehhez még nem egészen 3200 kisebb bojár-család járul, a népesség kevés híján 2%-a. A képlet számszerűségei is mutat-ják az eltérést a kelet-közép-európai nemesség típusaitól.

A bojárság különböző kategóriái mellett részeseedik a föld birtoklásá-ból az ortodox egyház is: érseke, püspökei és kolostorai. 1863-ban a sze-

kularizált kolostori birtokok Havasalföld területének 27,69%-át teszik ki. Feltételezzük, hogy arányuk kb. ez volt a 18. században is. Számítsuk ehhez hozzá az érseki stb. birtokokat: a fejedelemségek területének legalább egyharmada egyházi birtok.

A bojárók és a jobbágyparasztközött helyezkedik el egy, még a 18. században is elég széles réteg: a szabad parasztké (rázes-ek, moşneanok, vagy megiesek). Arányuk változó a fejedelemségekben és azok egyes részeiben. Olténia 1722-ben lakott 702 helységéből 338 (48%) megies-falu; ez az arány 1834-re 38%-ra esik vissza, ami földterületben valószínűleg még kevesebbet jelent. Moldvában 1803-ban a falvak 28%-a rázes-falu; 1848-ra ez 23%-ra fogy. A csökkenés arányait figyelembe véve feltehetjük, hogy a fanarióta-korszak kezdetén a fejedelemségek román paraszt-népének kb. egyharmada szabad paraszt. Ez az arány azonban, bár lassan, de romlik. Olténiában a tisztségviselő bojárók védelmet ígérem a szabad paraszt falvaknak; azok ennek fejében bizonyos robotot vállalnak, vagy hozzájárulnak a földesúr kocsmá- vagy malomépítéséhez falujukban. A kb. 340 szabad paraszti faluból így a Habsburg-uralom végére 137, 40%-uk áll bojár-védelem alatt; ez még nem jelenti végleges, vagy teljes jobbágyságra jutásukat, csak egy tendenciát jelez.

A tulajdonképpeni jobbágyság két alapkategóriája: a földesúri földre engedéllyel telepedett parasztköz (járani cu învoiala, laturaşi, oaspeti) és a röghöz kötött jobbágyok (Havasalföldön rumánok, Moldvában vecinek). Az első csoport részben olyan szabad parasztközöl kerül ki, akik földjüket eladták, vagy másképp vesztették el, de személyi szabadságuk megmaradt, részben szökött jobbágyokból, más országokból (Erdélyből stb.) bevándorlókból, magukat megváltó röghöz kötött parasztközöl, ún. slujitorokból (fegyveres szolgálatot ellátó népelemekből). Szabad költözésük, egyezség alapján kapnak földet a bojártól, vagy egyházi birtokosoktól, általában csak termékszolgáltatásokat adnak, robotot nem teljesítenek.

Ennek a kategóriának a helyzetében is megtalálhatók a fanarióta-uralom első kb. 3 évtizedében a rumánok és vecinek helyzete felé sodró tendenciák. Már a 17. század végén elkezdődik robot alá vetésük. A röghöz kötött jobbágyok helyzetében viszont kettős tendencia figyelhető meg: helyzetük egyrészt a rabszolgákéhoz közeledik – másrészt egy bizonyos túrés határon túl rákényszerülnek a továbbköltözésre, a röghöz kötöttségük önkényes feloldására – ez a mozgás az 1740-es évek elején már igen nagyarányú.

Különleges kategóriája az agrár-néességnek az uradalmi cselédek. A komolyabb arányú mezőgazdasági bérmunka, az uradalmak saját, allodiális gazdaságainak méretei mellett, alig van szükség bérmunkára; jó-részt csak speciális munkákra alkalmaztak cselédeket (kertészt, kocsist, stb.). Ott vannak végül az építmény legalsóbb lépcsőjén a rabszolgák. Ebbe a kategóriába elsősorban az országok cigánynépsége került, de nemcsak ők (1774-ben egy Iasi-i kolostornak vannak örmény rabszolgái is).

Ki hogy gazdálkodik, s mire köteles az agrár-lépcső más fokain állók-kal szemben a fanarióta-uralom első felében? A bojárok birtokai a 18. század közepétől alakulnak át az egész ország területén szétszórt birtok-testekből uradalmakká. „Majdnem valamennyi moldvai latifundium a fanarióta-korszakban alakult ki” – szögezi le Radu Rosetti századunk elején nagy fontosságú művében, s részletesen bizonyítja is állítását, bemutatva: hogy forrtak egybe 7–8–12 vagy akár 37–53 részből ezek az új bojár-uradalmak. Ezek azonban még nem 19. század közepi-végi gabonagyárak; a rajtuk élő jobbágyok egyik része szerződéses, akiket egyáltalán robotba fogni is csak részben lehet, a röghöz kötött jobbágyok robotja is legfeljebb évi 9 napra nő 1740 előtt, az is elsősorban a szénakészítésre megy el. A bojár elsősorban jobbágyai termékeinek tizedéből él, és a földesúri monopólimokból.

Hogy ezek a tipikusan középkori jövedelmek milyenek, s mi az arányuk egymáshoz, arra a kolostori birtokok számadásából lehet következtetni (tudniillik azok *maradtak fenn* – a bojár-uradalmakéi nem). Havasalföldén, 1730 és 1735 között, a Cotroceni-i kolostor 27 faluból és 6 szőlőlőből álló uradalmának 8200 tallér a jövedelme vámokból és közvetett adókból, 5300 kocsmárlásból, 3000 vendégfogadókból és boltokból; még az állatok és állati termékek eladásából származó jövedelmek is csak ezek után következnek a sorban, 2400 tallérral – a gabonaeladásból származó jövedelem pedig az összjövedelem kb. 2,5%-át teszi ki a maga 500 talléréval. A Margineni-i kolostor 19 faluból és 9 szőlőlőből álló uradalma jövedelmeiben az italeladásból származó jövedelmek állnak az élen, 13 ezer tallérral, ezt a telegai tized (valószínűleg sójövedelem) követi 7800-zal, majd az állateladásé 4100-zal, a közvetlen adóból, illetve a méz- és viasz-eladásból eredő 1400–1400-zal – gabonaeladásból nincs említésre méltó jövedelme. A Nucet-i kolostor birtokainak jövedelemkimutatásaiban (1732–1735) 3800 tallérral szerepelnek az italeladási jövedelmek és 600-zal az állatokból származók. Moldvában is hasonló a kolostori birtokok gazdálkodásának képe. Az ottani kolostori uradalmak szintén alig adnak el

gabonát; 1742-ből való számadásukban ilyen tételek szerepelnek: a putnai kolostor 8 lei értékben ad el gabonát, a Bisericani-i 13 lei-ért. A fő jövedelmi források itt is a bor- és állatteladás. A putnai kolostornak 10,5 hektár szőlője van (ennek közel a fele Odobești-en); 670 veder bora terem, ebből 360-át ad el. Más kolostoroknak is szépen van szőlője: a Neamtu-i-ank 7 hektár (nagyobbik fele Odobești-en), a Bogdana-inak 10 hektár. Állatteladásból, a 19 moldvai kolostor közül, amelynek 1742-i számadásai fennmaradtak, 10-nek származik az összes jövedelmek legalább 30%-a.

Tized-, monopóliumjövedelmek és némi saját állattenyésztés és bortermelés: ebből élnek bojárok és kolostorok. S hogy gazdálkodik a két fejedelemiség parasztnépe, amely elsősorban tizedeivel és a földesúri monopóliumok révén fizetendőkkkel eltartja az agrár-társadalom felsőbb rétegeit?

A paraszti gazdaság elsődlegesen állattenyésztő jellegű, azon belül is juh- és sertésenyésztő. Havasalföldén még az 1730-i békeévben is 4 parasztcsaládra jut 3 ló, s egy átlagos parasztcsaládnak 2 ökre van – miközben szántani 6 ökörral kell. 1773–1774-ben, a háború utolsó éveiben ez az arány (nyilván a háborús körülmények révén) még rosszabb: 7 parasztcsaládra jut 4 ló és 5 ökör. A birtokos (1780-ig törvényben nem rögzített szokások szerint) köteles a birtokán élő parasztnak (amennyiben már nincs saját földjük) házhelyet és kertet juttatni (tizedmentesen), továbbá szántót és kaszálót (tized fejében), legelőt (tized, vagy más ellenszolgáltatás nélkül) és tűzfát (ha a falunak van erdeje). Nagyon fontos kiegészítője lehet a jobbágyok gazdaságának az irtványföld. Ennek terjedelmét e korban nem szabta meg törvény, az irtáshoz azonban a földesúr engedélye volt szükséges, anélkül elkobozhatta a megtisztított területet. A kolostori birtokokon a 18. század közepén az volt a gyakorlat, hogy az irtvány 30 évig maradt az azt létrehozó jobbágy birtokában. Ezeket a területeket a jobbágy tetszése szerint használhatta kaszálónak, szántónak, gyümölcsösnek, szőlőnek.

Ennek a kicsiny, igásállattal gyengén ellátott jobbágybirtoknak fejében tartja el a fejedelemiségek román jobbágya a bojárt, vagy az egyházi birtokost (s persze tartja fenn az államhatalmat is). Földesurával szembeni kötelezettségei közül a tizedfizetése változatlan; a robotolásban lassú emelkedés figyelhető meg: a szerződéses jobbágyoknál is megjelenik a robot, a többiekénél is van bizonyos növekedési tendencia a robotnapok számában. Ezek a változások azonban önmagukban nem tennének szükségessé uralkodói beavatkozást a földesúr–jobbágy-viszonyba. Constantin Mavrocordat, a legtehetségesebb fanarióta-uralkodó „jobbágyreformjait”

az a helyzet kényszeríti ki, amely elsősorban a fejedelemségek portai adóinak 1739 utáni erős emelkedése nyomán áll elő. Az adóemelést Mavrocordat-nak tudomásul kell venni – de azt is, hogy a jobbágnép szökéssel válaszol erre (országon belülré és országon kívülré), s hogy a szökések tömegessége illuzórikussá teszi a jobbágyság jogilag nehezebb helyzetű részének a röghözköttöttségét. Először Havasalföldén, adóreformokkal próbál javítani a helyzeten, mintegy törvényesítve a jobbágyszökést annak fejében, hogy a szökött jobbágy új helyén fizesse az adót, s eltöröl két közvetett adófajtát. Rövidesen azonban áthelyezik Moldva fejedelmi tisztségbe, s utóda, Mihai Racovița, adósságokkal tele érkezvén fejedelemségébe, visszaállítja ezeket az adókat – s egyébként is kegyetlenül felszedeti az adót. 1744-ben már újra Constantin Mavrocordat Havasalföld fejedelme (immár negyedízben), s most már elkerülhetetlen mélyebben nyúlni bele a jobbágykérdésbe. Az állomások: 1744-ben a szerződéses jobbágyok robotját évi 12 napban határozza meg (ez így egyenlővé válik a röghöz kötéssel), ez azonban a földesúr beleegyezésével évi 1 zloton megváltható. Előnyösebb helyzetbe kerülnek viszont a szökött jobbágyok: 1745 októberében a fejedelmi diván 6 hónapig teljes adómentességet biztosít a visszatérő szökött jobbágyoknak, a továbbiakban 5 tallérban állapítja meg adójukat, robotjukat pedig évi 6 napban (azzal, hogy ez készpénzben megváltható). Ehhez azonban arra lett volna szükség, hogy a visszatérő szökött jobbágyokat el lehessen különíteni a többiektől, ami nem sikerül. Erre 1746 márciusában eltörlik a visszatérőkre nézve a röghöz köttöttséget, majd ez év augusztusában a röghöz köttötést egészében véve. A volt rumán 10 tallér főváltságot fizet ezért földesurának, ennek fejében megkapva személyes szabadságát – földje *tulajdonjogát* nem. Az 1746-i „reformmal” most egységes szabad költözésű jobbágyság jön létre, a korábbi rumánoknál és szerződéses jobbágyoknál egyaránt évi 12 nap robottal; csak a bevándorlók és a visszaköltözött szökött jobbágyok robotja marad évi 6 nap. Moldvában Mavrocordat ottani negyedik fejedelemsége idején, 1749 áprilisában törli el az országgyűlés az ott vecinnek nevezett röghöz köttöt jobbágyoknak ezt a korlátozottságát. Constantin Mavrocordat „jobbágyreformja” tehát a jobbágyok jogi helyzetének hozzáigazítása a valósághoz, a bojárok némi nyereségével (a korábban szerződéses jobbágyok robotja valószínűleg nem mindenütt érte el az évi 12–24 napot, s a röghöz köttöt jobbágyok főváltsága is 100 ezer tallérokat hozott a bojárságnak). A jobbágyrobot ezek után a Kücsük-Kajnardzsi békéig azonos méretű marad Havasalföldén, évi 12 nap (csak a kolostori uradalmak

jobbágnépének robotja esik vissza 1750 és 1756 között 6 napra, hogy utána visszaálljon az 1750 előtti helyzet, s Ghiurghiu Ghica tiltja el néhány évre a robot készpénzzel való megváltását, hogy aztán Mavrocordat újra visszaállítsa a pénzváltás lehetőségét). Moldvában is marad az évi 24 napos robot-kötelezettség 1766-ig, akkor egy inkább formai változás történik. Ghiurghiu Ghica 12 napra szállítja le a robot összegét, erre a 12 napra azonban annyi munkát vetnek ki (az ún. nort-ok rendszerében), ami 18–24 nap alatt végezhető el. Csak Moldva határterületein javul ekkor a jobbágy helyzete: robotját ott 6 (valójában tehát 9–12) napra szállítják le. A tizedet a föld minden terményéből adja a jobbágy (kivéve a *családja fogyasztására* szükséges főzelékféléket), általában valóban a termékmennyiség egytizedét, a kukorica után viszont hektáronként megszábotott mennyiséget (176 okát). Egyes bojárak nem a gabona keresztjéből, hanem a magból szedték a tizedet. Méh-tizedül 4 kast vettek 100 kas után, pénzmegváltás esetén kasonként 4 parát.

A bojár és egyházi birtokosok *nagyon lassú* témyerése történik a jobbágy rovására (a robot évi 12, illetve 24 napra emelése), amit jócskán el-lensúlyoz az irtványok létesítésének lehetősége és a szökés (ha azt nem is lehet elérni, hogy a szolgáltatások kisebbek legyenek, de a föld lehet több és jobb). Van még egy, a bizánci jogon alapuló lehetőség arra, hogy a jobbágy a földesúri hatalomtól némileg szabadabban mozogjon; ez a protomisis intézménye. Valami, a magyarországi mezővárosi joggal távoli rokonságban álló intézmény ez: a falvak bizonyos készpénzösszeget tesznek le a tized és robot, továbbá a kocsmá- és malomjog fejében. Mintegy elővételi joguk van az esetleg jelentkező külső bérőkkel szemben. Az összeg persze jócskán emelkedhet, elsősorban az 1740 és 1747 közötti években (van havaselvi falu, ahol az évi váltáság összege ezekben az években 20 tallérról 75-re emelkedik, s ezen a ponton lényegében meg is áll — 1796-ban is csak 80 tallér). Ez a lehetőség megvan korszakunk végén túl is, de nem vezet a szabad paraszti fejlődés eluralkodásához, vagy akár csak komoly megerősödéséhez.

*

Az agrár-világnak ebből az apró, átlagban 200–250 lelkes falvakból álló tengeréből emelkedik ki a kisszámú havaselvi és moldvai város: a két főváros, Bukarest és Iași és egy sereg kisebb város, el egészen a valamilyen városi kiváltsággal rendelkező, száznál kevesebb lakosú törpe települé-

segig. Itt kissé előre kell szaladnunk az időben, hogy a román fejedelemség városainak 18. századi méreteiről képet adhassunk; ezek valamennyire is elfogadható adataink tudniillik legfeljebb a két fővárosról vannak e korból. Nos, ha Bukarest állandó lakossága 1832-ben 60 289 fő, Havasalföld többi nagyobb városai pedig Craiova 11–12 ezer, Ploiesti kb. 5800 és Braila 5343 lakossal, Moldvában pedig a főváros, Iași 49 814 lakos, Botosani 13 796, Galac 9806, Roman 6120 lakossal követi, s további tíz kisvárosnak van 2 ezernél több lakosa (ugyanakkor van 10 moldvai helység, amely 500-nál kisebb lélekszámmal is városnak számít – a legkisebb 96 lakossal), Havaselve fővárosának lakosságát pedig a mai román történetírás, egyes források túlzásait józanul elvetve, 15 ezerre teszi a 18. század közepén, Iași-é pedig a város 1755-i összeírása szerint 6–7 ezer lehet, elképzelhetjük a két fejedelemség többi városainak méreteit is 1750 körül – még akkor is, ha tudnunk kell, hogy a fővárosok fejlődése lényegesen gyorsabb 1750 és 1832 között, mint a kisebb városok legnagyobb részéé. A két főváros speciális dél-kelet-európai képződmény: nem valamilyen erős ipari, vagy kereskedelmi megalapozottság fogja össze, mint Nyugat- és Közép-Európa városait, hanem elsősorban a fejedelmi udvar léte. A fővárosokban a bojárok százalékaránya a kétszerese az országos arálynak. Adjuk ehhez hozzá azt a szolganépet, amely részben egyes főtisztviselők fegyveres kísérete (s egyben igazgatási és végrehajtási közege). Arányuk a nyugat- és közép-európai várostípushoz szokott szemléltető számára elképesztően magas; Iași 1774-i 1861 családjából 533 slujitor (ebből 386 három főtisztviselő); ugyanakkor a kézműves-családfők száma 535, a kereskedőké sokkal kevesebb. Hogy azonban a képlet még bonyolultabb legyen: ezek a slujitorok a főtisztviselőknek és egyéb bojároknak teljesített szolgálataik mellett iparral, kereskedelemmel (gyakran üzlettársként) is foglalkoznak, vagy bér munkát vállalnak. A fővárosok így elsődlegesen a főhatalom létéhez kötött képződmények. Iparuk kézműipar, amelyben a 17. században jelennek meg a céhes fejlődés kezdetei (Iași-ban a század elején, Bukarestben a század második felében), a korábbi, lazább ipari egyesülések helyett. Bukarestben 1760-tól kezdve rohamos a céhes fejlődés: 1760-ból való a szabók céhlevele, 1764-ből a kelmefestőké, 1766-ból a tímároké, 1767-ből a papucsosoké, vargáké és csizmadiáké, 1768-ból a borbélyoké. A Kücsük-Kajnardzsi béke után a céhesedés ugyanilyen erővel folytatódik. Sokat mond a céhesedés folyamatáról az is, hogy vezetőiket vagy a szláv sztároszta szóval nevezik, vagy török neveken (a szabócéhek vezetője a terzi-basa nevet viseli, a kőműveseké török nevén majmár-

basa, a festőké a kakasu-basa stb.), a céh vezetésében a sztároszta mellett résztvevő más tekintélyes mestereket pedig görög szóval epitropoknak hívják – végül a céh vezetésének tolforgató (titkári, jegyzői feladatokat ellátó) tagját csausznak. De az is, hogy Bukarestben az iparosok utcái (egy-egy iparág művelői külön-külön utcákba települtek) jórészt szorosan az akkori fejedelmi palota (Curtea Veche) körül helyezkednek el: ez a fővárosi ipar az uralkodóból és környezetéből próbál megélni. Önmagában véve ez még nem volna meghatározó, hiszen a Német Birodalom császárvárosainak (az újjiorban Prágának és Bécsnek) iparára ugyanez áll. A különbség nem is az udvartartás arányaiban rejlik (jegyezzük meg: az éles szemű és iróniára hajlamos Sulzer, Alexandru Ipsilanti titkára szerint „minél kisebb a fejedelem, annál nagyobb a pompa, minél gyengébb a hadsereg, annál fényesebb a testőrség”). Az udvartartás és a nagybojárok öltözködését és más luxusszükségeit a Konstantinápolytól Közép- és Nyugat-Európáig húzódó nagykereskedelmi hálózat látja el, a közepesebb iparcikk-szükségletek fedezésére ott van az erdélyi (elsősorban a szász) ipar, amely keményen tartja piaci pozícióit – a román fővárosok ipara elsősorban a városalakók alsóbb rétegei és a falvak eléggé korlátozott felvevőképességére számíthat. Cikkei vagy közvetlenül jutnak el a fogyasztókhoz (az iparosok boltjaiból vagy vásári sátraiból), vagy a nem jelentős számú kereskedő útján (Iasi-ban 1774-ben a családfők jó 20%-a kereskedő, Bukarestben ugyanez lehet az arány; a vidéki városok kereskedői számára csak 1811-i adataiból következtethetünk; akkor a Havaselnén nyilvántartott 4189 boltból 3238 van Bukarestben, 236 az olteniái báni székhely, tehát szintén hatalmi funkciók révén városiasabb Craiován, és összesen 715 az ország többi helységeiben).

A városok kiszolgáltatottsága a nyers hatalomnak a fanarióta-korban igen erős. A korszak kezdetén többnyire külső birtokokkal is rendelkeznek: falvakkal (általában 12-vel), erdőkkel, legelőkkel stb.; ezeket adományképpen nyerték, vagy vétel útján szerezték. Az uralkodók azonban saját birtokaiknak tekintik a városokat, s már a 17. században is adományoznak városi birtokokból. Ez folytatódik a 18. században is, 1750 és 1760 között pedig tömegessé válik (1761-től a század végéig együttvéve feleannyi városi birtokot adományoznak el a fejedelmek, mint magában a század hatodik évtizedében). A jelenség különösen Moldvában erős: az 1701 és 1748 között eladományozott 9 városból 8 van ott, az 1750 és 1760 között földesúri kézre jutott 18-ból 17. Az adományok elnyerője

elsősorban az ortodox egyház: kolostorok, templomok, püspökségek és az érsekségek.

A városok (elsősorban a két főváros) etnikailag erősen heterogén kereskedő-elemeiből (Iasi 1774-i mintegy 400 kereskedőjéből 113 örmény és 171 zsidó, a többinek jórésze feltehetően görög; ahol román kereskedőkkel találkozunk, azok egy része feltehetően a Dunától délre eső területekről ideköltözött aroman) nem elsősorban a helyi szükségleteket ellátó kis-kereskedőnek van a történelem számára jelentősége, hanem a kisszámú, de a nemzetközi kereskedelem hálózatába szorosan kapcsolódó, igen tőkeerős nagykereskedőnek. Tevékenységük a Kücsük-Kajnardzsi béke után követhető nyomon, de természetesen évszázadok óta jelen vannak a fejedelemségekben. Etnikailag és felekezetiileg elkülönült csoportjai konkurencia-harcának főbb mozzanatai ismereteseek, s azok távolabbra ható eredményei is (görög és örmény kereskedők konfliktusa Moldvában az 1760-as évek elején, a végülis alul maradt örmények Erdélybe menekülése stb.). A fanarióta-korszak elejétől a nagykereskedők etnikai csoportjai új színnel gazdagodnak: 1716 után megkezdődik a macedóniai román kereskedők feláramlása a fejedelemségekbe, méginkább a Habsburg-uralom alá került Olténiába, ahonnan aztán 1739 után vagy Erdélybe költöznek tovább, vagy Bukarestbe. Jönnek fel azonban a Balkánról görög kereskedők is. Már 1774 előtt Bukarestben folytat üzleti tevékenységet a Panaioti Hagi Nicu, aki 1709-ben az epiroszi Janinában született. Szörmekereskedőként telepedett le Bukarestben, majd Zoe Čaplannal társulva Lipcséig kereskedett. Később üzlettársa Moszkvába települt át, a janinai bevándorolt üzleti kapcsolatai tehát Szászországig és az Orosz Birodalom fővárosáig terjedtek, dél felé pedig, más üzleti partnerei révén, Konstantinápolyig. Ez a nagykereskedő-csoport tartja kézben a román fejedelemségeknek a biztonság hiánya miatt kockázatos, de éppen ezért magas haszonkulccsal kalkulálható hiteléletét (a kamat Havaselvén a 18. században is 20%, akárcsak a korábbi századokban, de felmegy havi 10%-ig is. Összehasonlításként jelezzük: Erdélyben a 18. században hivatalosan 6% a kamatláb, s a kormányzat igyekszik érvényt szerezni ennek a rendelkezésnek), s azt a speciális üzletágat is, amely talán mindennél szemléltetőbben mutatja be a fanarióta-kor gazdasági elitjének élősdijellegét: a pénzváltást, vagy pénzkereskedelmet (zărăfie). A pénzváltási üzlet azon alapszik, hogy a nagyhatalmak közé szorult román fejedelemségekben nagyon sokfajta pénz van forgalomban (Havasalföldén a 18. század végén 60 féle) s ennek értéke változó (a kereslet és kínálat, illetve a nemesfémek

változó értéke szerint). Ezt a spekulációs lehetőséget használja ki merészen a zaráf, aki emellett többnyire hitelügyletekkel is foglalkozik (beleértve a váltóügyleteket is). Az üzlet óriási vagyonok felhalmozódását eredményezi.

Ez a (görög, aromán, örmény) nagykereskedő azonban nem a forradalom előtti Anglia, vagy Franciaország polgára, aki egy új, az ő gazdasági tevékenységének s ezzel kapcsolatban kialakult emberi igéyeinek szabad kifejtésére alkalmas rendért hajlandó kockáztatni, áldozatokat vállalni. Ő tulajdonképpen kívül él azon az országon, amelyben tevékenységét kifejti; vagyona, kapcsolatai bizonyos biztonságot jelentenek számára, s ha biztonságérzete meginog – vagy másutt jó üzleti lehetőség kínálkozik számára, hamar átteszi máshová üzletének központját. Ország-közi üzleti kapcsolatai ezt könnyűvé teszik számára.

Végigtekintve a fanarióta-kor első fele fejedelemségeinek gazdaságáról és társadalmáról röviden elmondottakon, a szemlélt valami zavarféle fogja el: mintha ennek a komplexumnak egyes részei nem illenének össze. Van egy szinte még kora-középkori jellegű mezőgazdaság (az állattenyésztés nagy túlsúlya, partagoló földművelés), egy olyan társadalom, amelynek feudalizációja még messze van a teljességtől (a szabad parasztság számára aránya magas), van mindehhez egy, szinte szpáhi módra a hatalomhoz kapcsolódó bojárság, vannak az európai kereskedelmi hálózatba illeszkedő, komoly tőkeerejű nagykereskedők. Tevékenységüknek az országok alig látják hasznát, hiszen kizárólag legsajátabb érdekeikre hallgatva jönnek s költöznek tovább, s ott vannak végül a fanarióta fejedelmek, a Porta prokonzuljai, akik szintén nem tartoznak bele a fejedelemségek szerves fejlődésébe. Ez a képződmény mindennek nevezhető, csak szervesnek nem; ez a heterogenitás éreztetni fogja hatását a következő évtizedekben, de a fanarióta-koron túl is.

*

Kik kormányozzák ezt a különös képletet és hogyan? A helyi hatalom csúcscról, magukról a fanarióta uralkodókról más szövegeink; egyikük-másikuk nevét is említettük az előbbieken. Teljes felsorolásuk itt értelmetlen volna – „érdemeik” méltatása még inkább. Még az olyan valóban kiváló tehetségű személyiség, mint Constantin Mavrocordat sem tesz egyebet, mint hogy a spontán fejlődéssel kialakult helyzetnek megfelelő jogi rendszabályokat dolgoztat ki, vagy szigorú kormányzati szem-

pontok szerint racionalizálja a vezető elitet — nincs itt szó tehát valamiféle délkelet-európai felvilágosult abszolutista uralkodóról.

De nincs szó nyugat-európai, vagy akár csak kelet-közép-európai értelemben vett rendiségről sem. A román fejedelemségek belső fejlődése a fanarióta-kor előtti rendiségnek legfeljebb a csírájáig jutott el; a *kialakult* rendiség legkezdetlegesebb formájához sem; a fanarióta-kor pedig, a fejedelmek görög kíséretének bojársgot nyert tagjaival s a bojársg egészének (a Mavrocordat-reform révén) szorosan a tisztségviseléshez való igazításával, vajmi kevéssé alkalmas egy további rendi fejlődés számára. Az országgyűléseket időnként összehívják, de rendszerességről szó sincs. A fejedelmi tanács, a főtisztségek működése változatlan a korábbiakhoz képest.

Változást az igazgatásban az olténiai Habsburg-uralom hoz. Két évtizedre szóló intézmények jönnek létre, hatásuk azonban jó évszázadra érzékelhető a fejedelemségek egész intézményrendszerében. Ott 1719-től a területi igazgatás így alakul: a megyék élére egy-egy vornic kerül (a kisebb bojárok közül). A vornic mellé rövidesen négy-négy ispravnic-ot állítanak a megye egyes járásainak igazgatására. Az ispravnic tisztsége azután Mavrocordat területi igazgatási reformjában tűnik föl, változott tartalommal. Itt a megye (Havaselvén judet, Moldvában tinut a neve) igazgatói lesznek az ispravnic-ok (megyénként két-két személy, egy nagy és egy közepesebb bojár). Constantin Mavrocordat kísérli meg Havaselvén fejlettebb igazgatási apparátus kialakítását azzal, hogy rendszeres fizetést biztosít köztisztviselőinek (korábban ezek javadalmazásként a közjövödelmek egy részét, bírságösszegeket és ajándékokat kaptak; ez volt az ún. havalet). A reform értéke kétes, hisz a tisztségek betöltése szoros függvénye volt a fejedelm-cserének, így az igazgatási apparátus nem állandósulhatott, a havalet-et pedig a tisztviselők továbbra is felszedték. Moldvában Matei Ghica 1753–1754-i rendelkezései szabályozták ezeket a rendelkezéseket. Ghica előbb 1753 júliusában az ispravnic-oknak biztosít fizetést, az adójövödelmek egy bizonyos hányadát juttatva nekik (és az alacsonyabb rangú adószedőknek), 2,5–10%-ot, ugyanakkor azonban eltiltja neki, hogy földesúrként robotoltassák a parasztnépet szántáson, cséplésen, favágásnál és más munkákon, s hogy boraikat velük kocsmároltassák ki a falvakon. 1754-ben a moldvai főtisztek illetményeit szabályozta; hagyományos javadalmak, vámjövödelmek, más kincstári jövödelmek bizonyos százaléka és valódi fix-fizetések különös keveréke ez a szabályzat (a logofát az 500 lei-nyi solarito-n túl különböző közvetett adókból, a vámból, sójövödelmekből

stb. kap 3–3 zacskó pénzt, tehát összességében meghatározható javadal-
makat, a kincstartó ehhez hasonlóan a negyedévi adófizetésekből 5–500
lei-t és a vacarit nevű közvetett adóból 1000-t, ugyanakkor az alsó ország-
rész – Țara de Jos – vornic-ja a Lengyelországba vitt állatok után darab-
szám számított összeget, a spätar minden kitermelt kőso után 1 parét, má-
sok viszont – pl. a hatman – csak a hagyományos „ajándékot” – mindent
a legkülönbözőbb variánsokban). A korábbi főtisztségeket elvesztett bojá-
rok (a mazárok) a tisztviselői pénztárból kaptak szolgálataiknak meg-
felelő összeget; akik közülük megyei bírói kinevezést kaptak, azoknak az
adó negyedévi befizetésekor jutott ebből moldvai aranyanként 10 bani.

Ennek a közigazgatásnak két fő feladata van: az adó felszedése és a
belső rend fenntartása. A fejedelemségek adórendszere e korban is össze-
tett. Az alapadó a bir, ehhez bizonyos pótagók járulnak (zászlópénz,
segély néven), amelyek szintén általánossá válnak. Ezt az adót, amelynek
érdemi funkciója a Porta kielégítése, a kincstartóság szedeti fel. Ehhez járul
aztán a közvetett, vagy vagyonadók hosszú sora: a Havaselvén 1689-ben,
Moldvában 1693 után bevezetett állatadók, a vacarit (marhák és lovak után
fizetik), amelynek sorsa aztán változatos (Havasalföldén Ștefan Canta-
cuzino 1714-ben megszünteti, Ion Mavrocordat 1717-ben újra bevezeti,
Moldvában 1703-ban szüntetik meg és az 1720-as évek vége felé vezetik
be újra; Constantin Mavrocordat racionalizáló tendenciáinak ismeretében
már meglepő volna, ha nem szüntetné meg, végleg azonban csak 1757-ben
törlik el Moldvában és 1763-ban Havaselvén – Moldvában mintegy ennek
helyébe léptetvén a „segély” – ajutorința – nevű pótagót). Ebből az adó-
fajtból csak a külföldiek (ott állataikat legeltető erdélyi juhsgazdák,
lengyelországi örmény kereskedők, tatárok stb.) által fizetett „idegenek
állatadója” marad meg a legkülönbözőbb neveken (văcaritul străinilor, ier-
bărit, cunița stb.). Közvetett adó a pogonarit (a szóban a pogon nevű
mértékegység fogalma bújál). Ez a két közvetett adó a kincstartóságnak
jut, a többi ilyen mellékes adó a fejedelem kamarájának. Ilyen a méh-
kasok adója (Havasalföldén dijmărit-nak, Moldvában desetină-nak hívják
– mindkét elnevezés tízed-jellegére utal), a Havaselvén oienit-nak, Moldvá-
ban gostină-nak juh-adó, a boradó (Havasalföldén inaric, Moldvában
vōdrarit), amelyhez kisebb adók egész sora csatlakozik (părpărit, ploconul
de nume, a pârcalabie nevű borforgalmi adó stb.). A városok adói (a
fumarit nevű általános adó s a foglalkozás szerinti adók hosszú sora).
Amilyen középkori tarkaságot mutat az adófajták képe (nem terheljük
olvasóinkat az egyes adófajták – ráadásul még változó – összegeinek fel-

sorolásával is), ugyanolyan szabálytalanul sokszínű az adókötelesek és részben vagy egészben adómentesek tablója. A birt a népesség legnagyobb része fizeti; mások csak a fejedelemnek járó adó egészét, vagy egy részét. A mentességeknek ez a rendszere változó, vannak a társadalomnak ideiglenesen mentes elemei is — állandóan lényegében csak a bojárok, a főpapok és a kolostorok mentesek. Az adózás módját olyan szabályozások rögzítik, amelyeknek előzményei a 17. századra mennek vissza: előbb Moldvában, majd Havaselvén jelenik meg az a gyakorlat, hogy az adót évente négy alkalommal szedik fel. Ezt a módszert azután többször elhagyják, de végül is ez gyökeresedik meg: az adóztatók így egyszerűbben jutnak hozzá a kivetettekhez, az adózók pedig évente csak négyszer kell, hogy elviseljék az adóbehajtással együtt járó zsarolásokat stb. Még kedvezőbb az adózókra nézve az az eljárás, amelynél ők (az egész falu, vagy egyes személyek) egy meghatározott összeget tesznek le a kincstárral, vagy a fejedelmi kamarával szemben tartozásaik összességei fejében (ez az ún. „rupta” vagy „ruptoare”).

A közigazgatási apparátus másik fő feladata a belső rend fenntartása. A rendfenntartó erők létszáma viszonylag magas (Havaselvén 1764–1765-ben kb. 5200 fő, ebből csak Bukarestben jó 1500 él; jórészt egyes tisztségviselőkhöz kapcsolódó slujitorok, vagy scutelnic-ok, szolgálataik fejében bizonyos adómentességet élvező személyek). Ezek a fegyveres rendfenntartó csoportok ugyanúgy ellátnak közigazgatási feladatokat (fejedelmi futár- és postaszolgálat), ahogy a szorosan vett fegyveres erők, a fejedelem mérsékelt létszámú udvari hadai (jórészt idegen zsoldosok — kozákok, albánok; szólottunk már róla, hogy a fejedelmek török személyek feletti bíráskodás lehetővé tételére kisebb török zsoldos egységet is tartanak) s a viszonylag jelentős létszámú határőrség. A fanarióta-kor román fejedelemségeinek nincs tulajdonképpeni hadereje; ugyan ki ellen viselnének hadat? Legfeljebb a Porta követeli meg tőlük időnként (az 1716–18-i háború idején, 1728-ban a tatárok elleni hadjáratkor, vagy 1735–1739-ben) segélyhadak kiállítását.

A bíráskodás gyakorlata az 1740-es évekig a 17. században kialakult utakat követi; a szokásjog, ill. Vasal Lupu és Matei Basarab törvénykönyvei, bizonyos esetekben a bizánci törvények alapján folyik. Lopás és gyilkosság eseteit kivéve a porkolábok, kapitányok és más helyi tisztségviselők hozzák meg a végső ítéletet. Constantin Mavrocordat bojár-reformjának velejárója az, hogy Havaselvén a tisztség nélküli nagybojárokat fogja be a bíráskodásra (udvarába rendelve őket és fizetést adván nekik munkájuk-

kért), Moldvában pedig a fejedelmi divánt teszi meg a büntetőperек első-fokú ítélőszékének és egyben a polgári perек fellebbezési fórumának. Elképzelhető, hogy a bíróság elé kívánczó jogügyek milyen kis százaléka kerül így csak valamennyire is bírói megítélésre. A fanarióta-kor első fele Constantin Mavrocordat bírósági reformján túl egyetlen érdemi mozzanatot produkál: Mihail Fotino (khioszi görög, a konstantinápolyi görög Akadémia volt professzora, Moldvában a főpaharnic rangjáig viszi) Ștefan Racovița moldvai fejedelem rendeletére készült görög nyelvű jogi kézikönyvét, szokásjog, írott jog és friss rendelkezések összevetését.

Ebben a rendiség nélküli, országos és helyi főtisztviselőkkel és fegyveres kíséretükkel kormányzott világban a fanarióta fejedelemnek a Porta szándékait szolgáló és közvetítő akaratán s az általában (tudniillik fejedelem-buktatási időszakoktól eltekintve) ennek megfelelően mozgó bojár-aktivitáson túl egy erő van jelen: az ortodox egyház. Szervezete, intézményei lényegében nem változnak ezekben az évtizedekben. Arról szólottunk már: milyen anyagi bázisra támaszkodik. Politikai hatalma változatlanul erős, s ez csak igen kritikus esetekben lehet veszélyes számára (az 1716–18-i Habsburg–török háború idején Anrim Ivreanu havasalföldi érsek hívja össze azt a népgyűlést, amely a Ruszcsukba húzódott Nicolae Mavrocordat helyébe fejedelemül választja Gheorghe Cantacuzinot; mikor aztán a fanarióta uralkodó, török hadakkal, visszatér, fogva küldi Sztambulba az érseket, s azt útközben lemészárolják). Szellemi hatalma is lényegében töretlen, csak a korszak vége felé mutatkoznak rajta apró rések.

Az iskoláztatás területén az ortodox egyház mintegy a fejedelemmel együttműködve gyakorolja ezt a hatalmat. A két fővárosban fejedelmi akadémiák jönnek létre: Bukarestben még a 16. század végén, Moldvában a fanarióta-kor elején. A bukarestit, a Szent Száva kolostorban, Constantin Brâncoveanu alapítja (Constantin Cantacuzino ösztönzése nyomán). Görög tannyelvű iskola ez, a század közepén kettő, az 1760-as években három tanítóval, befogadóképessége azonban a következő korszak elején, 1779-ben is csak 75 fő – mint egy kisebb erdélyi gimnáziumé. Jeles igazgatói jó ideig tisztán görögök: az első igazgató, magas korban idekerült trapezunti görög, Sevastos Kiminitul, akkorra már konstantinápolyi iskolaigazgatóságot és trapezunti tanárságot tudhat maga mögött, görög klasszikusok egész sorának (Hésziodosz, Pindarosz, Euripidész, Platon, Arisztotelész stb.) újjörögge fordítója, teológiai művek szerzője; utóda Mark Protopopulosz, ciprusi görög, őt Sevastos Kiminitul unokaöccse, a szintén trapezunti Gheorghe Hrisogon követi, nagybátyjához hasonlóan

görög klasszikusok fordítója, teológiai író (van katolikus-ellenes, hitvitázó műve is). Az etnikailag görög igazgatók és tanárok sorába Nicolae Mavrocordat alatt ékelődik be egy moszkopoljei aromán, Dimitrie Procopiu Pomperi, egyébként elődeitől képzettségében is eltérő jelenség: míg azok szigorúan görög iskolák növendékei, ő a konstantinápolyi tanulást az első havaselvi fanarióta fejedelem jóvoltából (aki mellett titkárkodik) megtoldhatja padovai medikusi évekkkel, hogy aztán udvari orvos legyen, s egyben tanító a Szent Száva iskolában és Constantin Mavrocordat házitánítója. Egészében véve azért ő is görög jelenség; 1721-ben Nicolae Mavrocordat felszólítására görög tudósok életrajzait írja meg. Ugyancsak padovai (s amellet bolognai) diák az a Manasse Iliade nevű, meleniki madeón származású tanár, akit már idősebb korban Alexandru Ipsilanti küld újabb olasz- (és németországi) tanulmányútra, s aztán udvari orvosként működik, hogy (már a 19. század második évtizedében) Bécsben fejezze be életét.

A Szent Száva iskola, jól fizetett (1749-ben a két tanító fizetése havi 45, ill. 20 tallér; 1763-ban három tanítója van, 40–30–10 tallér havi fizetéssel, a következő évben 50–30–10 tallér az összeg), és kitűnő nivójú tanárokkal, a kor görög műveltségének hordozója. A tananyag kb. a magyarországi és erdélyi gimnáziumokénak felel meg (1754–1757-i feljegyzések szerint logikát, retorikát, fizikát és kozmográfiát tanítanak benne). Funkciója a részben görög, részben román vezető réteg gyermekeinek olyan görög műveltséget adni, amely alkalmassá teszi őket igazgatási feladatok ellátására és külföldi egyetemeken, főiskolákon való továbbtanulásra. Néhány alacsonyabb szintű görög iskola van Havasalföld vidéki városaiban is; ezek az iskolák elsősorban a lelkészképzést hivatottak ellátni (ilyen a bukaresti régi Szent György kolostor iskolája, ahol szláv és román tanító működik, a Szent Száva iskola tanárainál aránytalanul gyengébb, havi 10–10 talléros fizetéssel).

Moldvában az 1710-es években, Nicolae Mavrocordat kezdeményezésére Hrisant Notaras jeruzsálemi pátriárka támogatásával jön létre Iasi-ban egy, a Szent Száva iskolához hasonló, annál azonban nagyobb és tagozottabb iskola: kezdetben két ó- és egy újjgörög tanára van. Itt (ellentétben Bukarest esetével) nem külön intézményben marad az ógyházi szláv és a román (teológiai) oktatás, hanem a központi fejedelmi iskolában. (Latinul nem oktatnak benne – ezt a Iasi-i *katolikus* iskola látja el.) 1738-ban Ghiurghiu Ghica (ismét csak Hrisant Notaras pátriárka segítségével) úgy szervezi újjá az előzőleg leégett iskolát, hogy négy kurzusa legyen:

ó- és újjörög, szláv és román. A Iasi-i iskola mozgékonyágát jelzi, hogy 1741–43-ban bevezetik benne a latin és *arab* nyelv oktatását. Görög és román bojárok, az ortodox egyház és az arab kultúrterületektől Lengyelország–Németországig húzódó üzleti tevékenységet folytató görög kereskedők érdekei jól összeférnek ennek az iskolának a fenntartásában. Mindenesetre a skála 1766-ra némileg leszűkül: eltűnik a szláv oktatás, de az arab nyelv tanítása is; két tanár tanítja az ógörög nyelvet, egy az újjörögöt, egy a latint és egy a románt; az iskola igazgatója a Padovában és Lipcsében tanult görög Nichifor Theotakis. Ugyanebben az évben a Iasi-i iskolán kívül 25 fejedelmi iskola működik Moldvában, 23-ban román, Galacban és Botosan-ban görög tannyelvel – kb. a magyarországi ún. triviális iskolák szintjén. Püspökségi, elsődlegesen a lelkészképzést szolgáló iskolák létrehozásáról 1747-ben tudunk Toman-ban, Rădăuți-ban és Huși-ban.

Az ortodox egyházhhoz kötődnek a fejedelemség egészségügyi intézményei is. Bukarestben még az előző korszak végén, 1695-ben alapítja Mihai Cantacuzino spátár a Colțea-kórházat (a templommal együtt). Iasi-ban 1752-ben kerül sor a Szent Szpiridon templom és vele a kórház alapítására. A kórházak orvosai eléggé szerény fizetést kapnak még a központi fejedelmi iskolák tanáraihoz képest is, nemhogy a fejedelmek udvari orvosaihoz képest. A Colțea-kórház orvosa 1733–1737 között évi 150 tallér fizetést kap, a sebész 1733-ban 118-at; 1738-ban fizetésük (feltehetően a háború körülményei és a járványok miatt) 270, ill. 180 tallérra emelkedik – miközben az udvari orvos fizetése évi 800–1000 tallér (ugyanakkor a kórházi segédszolgálatokat – betegek fürösztését – és természetesen saját szorosabban vett tevékenységüket ellátó borbélyok javadalmazása 5,5–10 tallér). Az udvari orvosok csakúgy görögök (vagy aromanok, makedónok), mint a Colțea-kórház orvosai (az előbbieket között – a Szent Száva iskola tanárai között már említettekén kívül – ilyen neveket találunk: Pandele, Ienache; az utóbbiak között van egy Notara); a kórháznak van egy száz sebésze is (Christian Maler).

Ebben az egyházi kézben levő, határozottan görög jellegű szellemi életben nagyon szerényen mutatkoznak valami újnak, másnak a jelenségei. Nem a krónika-irodalomra gondolunk, amely nagyrészt román nyelvű, s amely e korban is olyan műveket produkál, mint a valószínűleg görög származású Ion Neculce (hosszú, hányatott életében fiatalon magas tisztiségek viselője Moldvában, Dimitrie Cantemir bizalmasa, majd emigráns-társa Oroszországban; Lengyelországban is éveket él, majd a fanarióták Moldvájában visel megint csak magas tisztéseket) moldvai krónikája

(Letopiseșul Țării Moldavei), vagy Havaselvén Radu Popescu (az 1680-ban megöletett Hriștea kincstartó fia, maga Konstantinápolyon és Moldván keresztül jut haza jó idő múlva, részese az elkövetkező idők hányódásainak) román története – ez a krónika-irodalom jól összefér az ortodoxiával. Még csak nem is Dimitrie Cantemirről van szó, erről a kivételes szellemről, aki rövid moldvai fejedelemsége előtt írt filozófiai műveket, tanulmányt a török zenéről (konstantinápolyi tartózkodása alatt, törökül), „Istoria ieroglifikă”-t a román bojárság pártharcairól, amit a mai román tudomány az első román regénynek tekint, oroszországi tartózkodása alatt pedig egy turkológiai alapművet (a Török Birodalom történetét, amely egy évszázadon át nélkülözhetetlen), orosz nyelvű ismertetést a mohamedanizmus rendszeréről, életrajzt Constantin Cantemirről, de mindenképp a Descriptio Moldaviae-t, a kor szintjén álló statisztikai ismertetést országáról, híradásul Európa műveltebbjei számára erről a sorsverte világvégi földdarabról (latinul írja, a Berliini Királyi Akadémia felkérésére, de lefordítják görögre, németre és oroszra is) és a Hronicul Vechimei a romano-moldovlahilor-t, amely aztán kézikönyve lesz a modern román nemzettudat kialakítóinak. Dimitrie Cantemir azonban magános alak; közvetlen folytatása nincs, a Hronicul hatása háromnegyed század múlva, az erdélyi triásznál jelentkezik. A rések az ortodoxia építményén másutt is jóval később, már 1770 táján jelentkeznek. Ahogy Kelet-Közép-Európa más országaiban is, megjelennek a francia felvilágosodás termékei. Fénelon Telemachos-ának első román fordítása ekkortájt készült (az első ismert másolat 1772-ből való), az első román Voltaire-fordítás 1771–1772-re datálható. Az első ismert nyomai ezek a román szellem francia orientációjának (Európába járnak tanulni leendő udvari orvosok, fejedelmi iskolák tanárai; ezek azonban a – hanyatló – olasz és a – emelkedőben levő – német egyetemeket keresik fel; a szellemi kaland itt nem olyan markáns, mint az, amit a francia fordítások jelentenek). Addig azonban el kell telnie még a fanarióta-kor második felének – s további jó néhány esztendőnek, mire ennek az orientációnak érdemi hatása mutatkozik.

Irodalom

Munkánk során az Istoria României-re, s a benne említett összefoglaló műveken túl az alábbi irodalmat használtuk fel:

A havaselvi és moldvai bojárok 1739 utáni orosz kapcsolataira: *Damian P. Bogdan*: *Legăturile serdarului Lupu Anastasă cu Rușii* (St. și mat. Il.: 345–389.)

A Fanar családjainak számára: *Andrei Oțetea*: Un cartel fanariot pentru exploatarea țărilor române (St. 1959:3. 111–121.)

A román fejedelmek török adózására: *M. Berza*: Haraciul Moldovei și Țării Românești în secolul XV–XIX. (St. și mat. II. 7–47.). A román fejedelemségekben járó török hivatalos személyek ellátására: *M. M. Alexandu-Dersca*: Despre regimul supusilor otomani în Țara Românească în veacul al XVIII-lea (St. 1961:1. 87–113.). A végvidéki törökök túlkapasaira: uo. A románok és törökök vegyes ügyeiben való bíraskodásra és a divan-effendi intézményére: uo. és *Petre Strikan*: Divan-effendi în Țara Românească și Moldova în secolul XVII–XIX. (St. 1968:5. 881–896.).

Havaselve és Moldva népesség-számára 1746–1774 között a mai román álláspont: *Florin Constantiniu*: Situația clăcașilor din Țara Românească în perioada 1746–1774 (St. 1959:3. 71–109.). *Sulzer* adata Geschichte der Transalpinischen Daciens c. művében található. Moldva 1803-i népessége: *Ecaterina Negruți*: Situația demografică a Moldovei în secolul al XIX-lea (RI 1981:2. 243–257.). Pietro Businello-t idézi *Florin Constantiniu*: Situația clăcașilor . . . Constantin Mavrocordat a kivándorlás arányaival érvel a Portán az adó csökkentése mellett: *Ariadna Camarariano-Cioran*: Măsuri fiscale și administrative în Moldova (1753–1754). (St. și mat. V. 505–528.).

A moldvai állatárakra: *N. Corivan – I. Grămadă*: Despre gospodăria feudală în Moldova în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Pe marginea „Catastrului de sămile tuturor mănăstirilor de țara din leat 7250 până la leat 7251”. (St. și mat. V. 257–279.). A méhészetre: *Gh. Bartos*: Tehnica albinăritului în țările române în epoca feudală (Eugen Mewes szerk. Terra Nostra I.k. Bukarest, 1971. 221–235.). *Wolf* hivatkozott műve: Beiträge zu einer statistisch-historische Beschreibung des Fürstentums Moldau (Szeben, 1805.).

Az állattenyésztés túlsúlyára a földműveléssel szemben a fejedelemségek mezőgazdaságában: *Andrei Oțetea*: Considerații asupra trecerii de la feudalismul la capitalismul în Moldova și Țara Românească (St. și mat. IV. 307–390.). A parlagoló földművelésre és a két nyomásra: *Ioana Constantinescu*: Agricultura în Țara Românească în timpul regimului fanariot (RI 1979:4. 663–685.). A hatökrös szántásra: uo. Az 1 mag utáni vetéshozamra uő. idézi *Florin Constantiniu* álláspontját (mi is ezt fogadtuk el) és Constantin Șerban-ét (aszerint a hozam 2–5-szörös lehet). Az inségre ugyancsak *Ioana Constantinescu* id. művében olvashatunk.

A szőlőművelés hasznára vonatkozó számításainkat *N. Corivan* és *I. Grămadă* tanulmányának (Despre gospodăria feudală . . .) adatai alapján végeztük. A kender- és lentermesztésre: *Ioana Constantinescu*: Agricultura în Țara Românească . . .

Az olténiai és a Mavrocordat Constantin-féle havasalföldi bojár-reformra lásd: *Dan Berindei–Irina Gavrilă*: Mutății în șirul clasei dominante din Țara Românească în perioada de destrămare al orânduirii feudale (RI 1981:11. 2029–1046.). A moldvai bojárásra: *Ariadna Camarariano-Cioran*: Măsuri fiscale . . . A bojárág létszáma a fanarióta-kor végén: *Dan Berindei–Irina Gavrilă*, i. m.

Az 1863-ban szekularizált kolostori birtokok terjedelme *Constantin C. Giurescu*-nál (Suprafața moșiilor mănăstirești secularizate la 1863 – St. 1959:2.).

A szabadparaszi falvak aránya Olténiában, ill. Moldvában: *Oțetea*: Considerații . . . A szabad költözésű jobbágyokra: uo. A Iași-i örmény rabszolgákra *Gh.*

Platon: Populația orașului Iași de la jumătatea sec. al XVIII-lea până la 1859. (A Ștefan Pascu szerk.: Populație și societate. Studii de demografie istorică c. köteten – Kolozsvár, 1972.)

A bojár-uradalmak kialakulására: *Oțetea*: Considerații . . . A Radu Rosetti-idezet: uo. A havasalföldi kolostori gazdálkodásra: *S. Columbeanu*: Date privitoare la economia agrara din Țară Românească în prima jumătate al secolului al XVIII-lea (St. 1962:1. 111–134.). A moldvai kolostorok gazdaságaira: *Corivan-Grămadă*, Despre gospodăria feudala în Moldova . . .

A havasalföldi parasztagazdaság igaerő-ellátottságára: *Ioana Constantinescu*: Agricultura în Țară Românească . . . A jobbágytelek tartozékaira: *Nie Corfus*: Dreptul de stăpânire al clăcașilor din Țară Românească asupra pământului defriscat în perioada destrămării feudalismului (St. 1970:2. 341–361.).

A jobbágy terheire és Mavrocordat Constantin „jobbágy-reformjaira”: *Florin Constantiniu*, Situația clacasilor, és *Oțetea*, Considerații . . . A jobbágyszolgáltatásokra 1746 után: *Florin Constantiniu*, i.m.

A protomisis-ra Havaselvén: *Ioana Constantinescu*: Contribuții la istoria relațiilor agrare în perioada destrămării feudalismului. Arendarea se baza dreptului de protomisis în Țară Românească (St. 1965:5. 1039–1056.). A nála is szereplő Stroegști-Argeș falura bővebb adatot: *Nicolae és Petre Leonăchescu*: Stroegști-Argeș. File de cronica (R Arh. 1971 A. 539–556.).

A fejedelemségek városainak 1832-i népességére: *Ecaterina Negruzi-Munteanu*: Date noi privind structura demografică a târgurilor și oraserol moldovenești la 1832 („Populație și societate” I.k.). Iași 1755-i népessége: *Gh. Platon*, Populația orașului Iași . . . Platon hivatkozik *Gh. Ghibanescu* becslésére, aki az összeírt 1353 házra 7 ezer lakost számít; maga ezt is kevesli. Iași 1774-i társadalmi összetétele: *Platon*, i. m. A bukaresti céhekre: *C. Șerban*: Breslele bucureștene în sec. XVIII. (St. 1959:6. 55–89.). Sulzer megjegyzését idézi *Gáldi László (Gáldi L. –Makkai L.*: A románok története különös tekintettel az erdélyi románokra. VI. fejezet: A román vajdaságok a fanarióták korában). A kereskedők arányszáma Iași-ban: *Gh. Platon*, i. m. A városok jogállására, egy részük feudális függésbe jutására: *C. Șerban*: Aspecte din lupta orașenilor din Țară Românească și Moldova împotriva asupraիրii feudale în sec. al XVIII-lea și la începutul sec. al XIX. (St. 1960:6. 27–49.), és *Valentin Al. Georgescu*: Observații asupra structurii juridice a proprietății orașenești în Țară Românească și în Moldova (1711–1731) (St. 1973:2. 255–281.).

Iași kereskedőinek etnikai összetétele 1774-ben: *Gh. Platon*, i. m. A beköltöző görög és aromán kereskedőkre: *E. és D. Limona*: Catastihlele Casei comerciale Ioan Marcu din Sibiu (R. Arh. 1959:2. 225–243.); *uők*: Neguștori bucureșteni la sfârșitul veacului al XVIII-lea, relațiile lor cu Brașovul și Sibiu (St. 1960:4. 107–141.). A kamatlábra Havaselvén: *Liá Lehr*: Cămată în Țară Românească până în sec. al XVIII-lea (St. 1970:4. 697–715.). A pénzváltási üzletre: *E. és D. Limona*: Neguștori bucureșteni . . .

Matei Ghica 1753–54-i moldvai rendelkezései a tisztségviselők fizetéséről: *Ariadna Camarario-Cioran*, Mășuri fiscale . . .

A vácărit nevű állatadóra: *V. Mihordea*: Văcăritul, dare temporană (St. 1968:3. 449–467.). A boradókra: *uő*: Vinaricial domnesc și vădrăritul (St. 1969:6. 1077–

1101.). A városok adói: *C. Șerban*, Aspecte din lupta orășenilor . . . Az adó felszedésére: *Matei D. Vlad*: „Ruptoarea”, o institutie caracteristică regimului fiscal al satelor de colonizare din Țară Românească și Moldova (se- XVII–XVIII.) (R. Arh. 1969:2. 71–86.).

A „rupta” vagy „ruptoare”: *Matei D. Vlad*, i. m. és *V. Mihordea*: Obligațiile locuitorilor dependenți, românii și vecinii, fața de vistierie (St. 1972:1. 61–84.).

A belső rendfenntartó erők: *Olga Ciocânci*: Informații despre organizarea administrativă și fiscală în Țară Românească (1764/65) în opera lui Anastesie Comnen Ipsilante (St. 1966:2. 343–361.).

A Szent Száva iskolára: *Gh. Crompt*: Dreptul dectitorie în Țară Românească și Moldova. Constituția și natura juridică al fundațiilor din evul mediu (St. și mat. IV. 77–116.). A Iași-i Szent Szpiridon Kórházra: uo. Az egészségügyi személyzet fizetése: *Ioana Constantinescu*: Din istoria preșurilor în Țară Românească în sec. al XVIII-lea (până la 1775). (St. 1976:12. 1927–1943.).